

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

Кафедра теорії і методики початкової освіти

На правах рукопису

ЗІНЧУК ТЕТЯНА РУСЛАНІВНА
ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ
КЛАСІВ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ
КОМУНІКАЦІЇ

Спеціальність 013 Початкова освіта

Освітньо-професійна програма «Початкова освіта»

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр»

Науковий керівник:
Пріма Раїса Миколаївна,
доктор педагогічних наук,
професор

РЕКОМЕНДОВАНО ДО ЗАХИСТУ

Протокол № 5

засідання кафедри

теорії і методики початкової освіти

від 12 листопада 2024 р.

Завідувач кафедри _____ д.п.н., проф. Пріма Р.М

ЛУЦЬК – 2024

АНОТАЦІЯ

Зінчук Т. Р. Формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації.

Робота на здобуття освітнього ступеня «Магістр» за спеціальністю 013 Початкова освіта, Волинський національний університет імені Лесі Українки. Луцьк, 2024.

У кваліфікаційній роботі обґрунтовано й експериментально перевірено психолого-педагогічні умови формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки (формування мотивів комунікативного самовдосконалення; націленість спеціальної підготовки під час навчання майбутніх учителів початкової школи на фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації; використання в освітньому процесі закладу вищої освіти методів активного навчання, спрямованих на вдосконалення професійно-педагогічної комунікації, формування мовленнєвих здібностей майбутніх учителів початкової школи); розкрито сутність поняття «професійно-педагогічна комунікація»; уточнено зміст ключових понять; схарактеризовано педагогічне спілкування як визначальну складову професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкової школи; визначено критерії й рівні сформованості у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації; подальшого розвитку набули форми й методи оптимізації процесу фахової підготовки майбутніх учителів початкових класів у площині формування у них навичок професійно-педагогічної комунікації. **Ключові слова:** комунікація, майбутній учитель початкових класів, навички, спілкування, педагогічне спілкування, професійно-педагогічна комунікація, професійна підготовка.

Zinchuk T. R. Formation of professional and pedagogical communication skills in future primary school teachers.

The work for a Master's degree in specialty 013 Primary education. Lesya Ukrainka Volyn National University. Lutsk, 2024.

The qualification work substantiates and experimentally verifies the psychological and pedagogical conditions for the formation of professional and pedagogical communication skills in future primary school teachers during professional training (formation of motives for communicative self-improvement; focus of special training during the training of future primary school teachers on professional self-education and training in the field of professional and pedagogical communication; use of active learning methods in the educational process of a higher education institution aimed at improving professional and pedagogical communication, forming speech abilities of future primary school teachers); reveals the essence of the concept of "professional and pedagogical communication"; clarifies the content of key concepts; characterizes pedagogical communication as a defining component of professional and pedagogical communication of future primary school teachers; determines the criteria and levels of formation of professional and pedagogical communication skills in future primary school teachers; Further development has taken the form and methods of optimizing the process of professional training of future primary school teachers in terms of developing their professional and pedagogical communication skills. **Key words:** communication, future primary school teacher, skills, communication, pedagogical communication, professional-pedagogical communication, professional training.

ЗМІСТ

ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ	8
1.1. Сутність і зміст поняття «професійно-педагогічна комунікація»	8
1.2. Педагогічне спілкування як важлива складова професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкової школи	18
РОЗДІЛ II. ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ	29
2.1. Критерії та рівні сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів	29
2.2. Обґрунтування психолого-педагогічних умов формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів	41
2.3. Аналіз результатів дослідницько-експериментальної роботи	47
ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	67

ВСТУП

Глобалізаційні процеси, цифрова трансформація та зростання ролі громадянського суспільства вимагають створення нових вимог до комунікації, що потребують адаптації та розвитку нових підходів до взаємодії й обміну інформацією, що мають значний вплив на всі аспекти суспільного життя.

Оновлення змісту навчання є конститутивним у реформуванні освіти в Україні відповідно до сучасних потреб суспільства, що зумовлює об'єктивну потребу створення і впровадження в систему професійної освіти, зокрема майбутнього вчителя початкової школи, нової фахової ділової комунікації – професійно-педагогічної.

Комунікативна діяльність загалом посідає провідне місце в роботі компетентного вчителя, здатного глибоко усвідомлювати місце і роль комунікації в освітньому процесі як засобу координації педагогічної діяльності, самореалізації, самовизначення й самоствердження.

Сучасний освітній процес важко уявити без професійно-педагогічної комунікації – інтенсивних міжособистісних взаємодій, впливів, обміну інформацією. Відтак, одним із надважливих завдань педагогічних закладів вищої освіти є підготовка компетентного вчителя початкової школи, здатного побудувати освітній процес на засадах гуманізації навчання, взаємної поваги і партнерства, спроможного організувати конструктивний діалог з усіма учасниками освітнього процесу.

Звертаємо увагу на те, що педагогічне спілкування й процеси його формування у різних ракурсах досліджували С. Амеліна, І. Аносов, Л. Барановська, М. Богданова, Н. Бутенко, Н. Волкова, Н. Дусь, Г. Зеркаліна І. Когут, Л. Савенкова, Л. Савенкова, С. Яремчук та ін.

Посутній інтерес становлять наукові розвідки (О.Висоцька, Д. Дуцик, М. Замелюк, І. Кондратюк, Ю. Косенко, Т. Павленко, М. Погосян, Р. Пріма, В. Триндюк, І. Чаплай та інші), де висвітлюються окремі аспекти щодо

сутності та змісту комунікації, здійснених ученими в межах власних наукових досліджень.

Отже, актуальність досліджуваної проблеми, її недостатня теоретична та практична розробленість зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації»**.

Мета дослідження – теоретично обґрунтувати й експериментально перевірити психолого-педагогічні умови формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки.

Відповідно до мети визначено такі **завдання дослідження**:

1. Розкрити сутність категорії «професійно-педагогічна комунікація»; уточнити зміст ключових понять дослідження.
2. Схарактеризувати педагогічне спілкування як важливу складову професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів.
3. Визначити критерії й рівні сформованості у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації та виявити стан її сформованості на констатувальному етапі педагогічного експерименту.
4. Обґрунтувати й експериментально перевірити ефективність психолого-педагогічних умов формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки.

Об'єкт дослідження – процес професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів.

Предмет дослідження – психолого-педагогічні умови формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки.

У процесі дослідження були використані такі **методи**: *теоретичні* – аналіз філософської, психологічної, соціально-педагогічної літератури; синтез, абстрагування й конкретизація для розкриття теоретичних засад проблеми професійно-педагогічної комунікації, обґрунтування психолого-педагогічних умов формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки; *емпіричні* – спостереження, анкетування, бесіда, вивчення навчальних планів, освітніх програм; констатувальний, формувальний експерименти для перевірки психолого-педагогічних умов формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки; *статистичні* методи для обробки та інтерпретації результатів дослідження.

Експериментальна база дослідження: факультет педагогічної освіти та соціальної роботи Волинського національного університету імені Лесі Українки. Дослідницько-експериментальною роботою було охоплено 40 здобувачів третього-четвертого курсів (спеціальність Початкова освіта) (експериментальна група (ЕГ) – 20 студентів, контрольна (КГ) – 20 студентів), 5 викладачів.

Елементи наукової новизни та теоретична значущість дослідження полягає в тому, що обґрунтовано й експериментально перевірено психолого-педагогічні умови формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки (формування мотивів комунікативного самовдосконалення; націленість спеціальної підготовки під час навчання майбутніх учителів початкової школи на фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації; використання в освітньому процесі закладу вищої

освіти методів активного навчання, спрямованих на вдосконалення навичок професійно-педагогічної комунікації, формування мовленнєвих здібностей майбутніх учителів початкових класів); розкрито сутність поняття «професійно-педагогічна комунікація»; схарактеризовано педагогічне спілкування як важливу складову професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів; уточнено зміст ключових понять дослідження («спілкування», «педагогічне спілкування», «комунікація», «педагогічна комунікація»); подальшого розвитку набули форми й методи оптимізації процесу фахової підготовки майбутніх учителів початкових класів у площині формування у них навичок професійно-педагогічної комунікації.

Практичне значення дослідження. Матеріали дослідження можуть бути використані викладачами закладів вищої освіти для оптимізації освітнього процесу фахової підготовки майбутніх учителів початкових класів, для формування навичок професійно-педагогічної комунікації здобувачів вищої освіти.

Результати роботи можуть бути використані при вивченні освітніх компонентів циклу професійної підготовки, у практиці закладів вищої освіти, післядипломної педагогічної освіти, у професійній діяльності вчителів-практиків початкової школи.

Апробація і впровадження результатів дослідження здійснювалася через публікацію тез «Сутність поняття «професійно-педагогічна комунікація»» у збірнику «Педагогічний поступ» (Матеріали IV Всеукраїнського круглого столу, 25 жовтня 2024 р., м. Луцьк); попереднього захисту на засіданні кафедри теорії і методики початкової освіти ВНУ ім. Лесі Українки (протокол № 5 від 12.11.2024 р.).

Структура й обсяг роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, висновків, списку використаних джерел (75 найменувань) та 6 додатків і становить 75 сторінок друкованого тексту, із них основного тексту – 59 сторінок.

РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

1.1. Сутність і зміст поняття «професійно-педагогічна комунікація»

Глобалізаційні процеси, цифрова трансформація та зростання ролі громадянського суспільства вимагають створення нових вимог до комунікації, що потребують адаптації та розвитку нових підходів до взаємодії та обміну інформацією, що мають значний вплив на всі аспекти суспільного життя.

Комунікація є багатогранним феноменом, що охоплює широкий спектр аспектів людської взаємодії, від індивідуальних до глобальних рівнів. У сучасних реаліях проблема комунікації є однією з найважливіших в усіх сферах життєдіяльності людини, і зокрема, в освітній, яка покликана забезпечити її підготовку до життя у світі різноманітних зв'язків, відносин, комунікативних можливостей.

Звертаємо увагу на те, що питання комунікації аналізуються вченими різних сфер та галузей знань. До прикладу, ще на початку ХХ століття американський соціолог Чарльз Кулі у своїх роботах зауважував, що комунікація доречно розглядати як механізм, за допомогою якого стає можливим існування й розвиток людських відносин – усі символи розуму разом зі способами їх передачі в просторі й збереження в часі. Вона акумулюють міміку, спілкування, жести, тон голосу, слова, письменність, друк, залізниці, телеграф, телефон і останні досягнення щодо завоювання простору й часу. Чіткої межі між засобами комунікації й іншим зовнішнім світом не існує. Разом із народженням зовнішнього світу з'являється система стандартних символів, призначена тільки для передачі думок, з якої і починається традиційний розвиток комунікації [4]. При цьому, аналізуючи

комунікацію як комплексний механізм учений відзначає важливість символів у комунікації, оскільки саме вони є носіями значень і змісту, що передаються від однієї людини до іншої. Комунікація не лише передає інформацію в просторі, але й зберігає її в часі. Відсутність чіткої межі між комунікацією та зовнішнім світом, поза сумнівом, акцентує на важливості інтеграції комунікаційних засобів у повсякденне життя і розвиток людських відносин.

Викликає зацікавлення позиція О. Висоцької щодо розгляду комунікації як соціального феномену, як атрибуту людини, а також породжених нею засобів її передання. В свою чергу засоби передавання, наголошує науковиця, набувають комуникативного значення тільки за наявності комунікатора (самої людини) [4, с. 40].

Аналогічної думки дотримується І. Кондратюк, зауважуючи, що комунікація стає найважливішим механізмом становлення індивіда як соціальної особистості, провідником настанов даного соціуму, які, у свою чергу, формують індивідуальні і групові настанови. Комунікація є засобом корекції асоціального прояву індивіда або групи. Оскільки комунікація – це соціальний процес, вона формує суспільство загалом, виконуючи у ньому функцію зв'язку.

Отже, проведений аналіз наукових позицій дозволяє стверджувати, що комунікація є основним механізмом, що формує суспільство, сприяючи взаєморозумінню, інтеграції і розвитку індивідів і груп у великому соціокультурному контексті. При цьому комунікація вимагає активної участі комунікатора для передачі значень і сприйняття інформації. А тому саме людина є ключовим чинником у комунікаційному процесі, що забезпечує його ефективність і значущість.

У контексті порушеної проблеми вважаємо суттєвою думку О. Висоцької з акцентуванням на тому, що для розуміння сутності комунікації важливим є визначення ролі інформації у цьому процесі. Дослідниця,

погоджуючись із тим, що комунікація є інформаційним процесом, водночас наполягає на тому, що неможливо його зводити виключно до процесу передання інформації, позаяк інформація не є єдиним змістом комунікації (особливо коли йдеться про такий різновид комунікації як спілкування). Комунікація відбувається лише тоді, коли інформаційна її складова трансформується у смисли, тобто комунікація не є механічним процесом обміну повідомленнями, а – «феноменологічний простір, де досвід наповнюється значенням і смислом, набуває структуру, зв'язність і цілісність». Комунікація є конститутивним чинником поведінки людини, а також самою онтологічною можливістю її існування [4, с. 38].

Крізь призму вищевикладеного цілком очевидною є позиція науковців щодо важливості розуміння комунікації як процесу, який не лише передає інформацію, але й активно взаємодіє з соціальним середовищем, впливаючи на його структуру та динаміку. Інформація і смисли взаємодіють саме у рамках комунікаційного процесу, утворюючи важливий феномен для розуміння людської поведінки і соціальних взаємодій.

У площині діяльнісного підходу пропонують розглядати комунікацію М. Лісіна та Т. Павленко. Зокрема, Т. Павленко характеризує комунікацію як спосіб взаємодії особистості з оточуючим середовищем, завдяки якому вона має змогу засвоїти суспільні цінності, сформувати індивідуальний стиль діяльності і спілкування [8, с. 373]. Тобто фактично науковиця акцентує увагу на ролі комунікації у взаємодії особистості з оточуючим середовищем, засвоєнні суспільних цінностей та формуванні індивідуального стилю діяльності і спілкування. Однак, для більш повного та комплексного розуміння комунікації думається необхідно враховувати ширший спектр аспектів, зокрема, невербальну комунікацію, технологічні медіа, а також підкреслити процесуальну природу комунікації як динамічного і багатовимірного обміну інформацією.

Щодо позиції М. Лісіна, яка практично суголосна думці Т. Павленко, то вчена основними компонентами комунікативної діяльності визначає:

1) предмет спілкування – це інша людина, партнер по спілкуванню як суб'єкт;

2) потребу в спілкуванні, основою якої є прагнення людини до пізнання й оцінки інших людей, а також самопізнання та самооцінки завдяки спілкуванню з іншими людьми;

3) мотиви комунікації – те, заради чого відбувається процес спілкування;

4) дії спілкування – одиниці комунікативної діяльності, цілісний акт, адресований іншій людині;

5) завдання спілкування – це та мета, на досягнення якої в конкретній комунікативній ситуації спрямовані різноманітні дії в процесі спілкування;

6) засоби спілкування – операції, які допомагають реалізувати спілкування;

7) продукт спілкування – це утворення матеріального й духовного характеру, що постають як результат спілкування [8].

Як слушно зауважує Н. Волкова, одним із джерел розвитку комунікативних можливостей особистості є професійно-педагогічна комунікація як особливий тип активного взаємообміну інформацією у професійній педагогічній діяльності [12, с.7]. З таких позицій актуалізується необхідність розкриття сутності поняття «професійно-педагогічна комунікація».

Для розкриття сутності поняття «професійно-педагогічна комунікація» звернемося до аналізу ключової компоненти означеного терміносполучення – «комунікація», «педагогічна комунікація».

Слово «комунікація» запозичено з латинської «communicatio» через посередництво англійської «communication» зі значенням «спілкування; шляхи сполучення». У науці існує більше ста визначень поняття

«комунікація», кожне з яких, на думку В. Різун, «охоплює певний бік явища, даючи більш глибоке осягнення комунікації» [54, с. 98]. До прикладу, Ф. Бацевич характеризує комунікацію як «спілкування особистостей за допомогою мовних і паралінгвальних засобів з метою передавання інформації» [5, с. 329]. Як бачимо, у такому контексті поняття «комунікація» та «спілкування» є підстави сприймати як синонімічні. Відповідно до обставин спілкування виділяють низку різновидів комунікації.

Щодо поняття «педагогічна комунікація», то привертає увагу наукове бачення О. Фенцик, відповідно до якого педагогічна комунікація визначається як вид професійно-комунікативної діяльності, спрямованої на організацію партнерської взаємодії з учасниками освітнього процесу, створення сприятливого психологічного клімату і емоційного контакту, з метою обміну навчальною інформацією, досвідом, думками, інтересами, почуттями між суб'єктами спілкування для досягнення очікуваного результату [66, с.158].

У межах нашого дослідження розглядаємо такий різновид комунікації, як професійно-педагогічна комунікація.

Конструктивною нам видається авторська позиція Н. Волкової у трактуванні професійно-педагогічної комунікації як системи безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин» [12, с.8].

Ми суголосні з думкою вченої, що професійно-педагогічна комунікація є основною формою педагогічного процесу, продуктивність якого зумовлюється цілями й цінностями спілкування, прийнятими всіма його суб'єктами за норму індивідуальної поведінки. Як слушно зауважує Н. Волкова, така комунікація розгортається у процесі спільної комунікативної діяльності людей (суб'єкт-суб'єктної взаємодії), опосередкованої взаємообміном інформацією, за якої кожен із його учасників засвоює

загальнолюдський досвід, суспільні, педагогічні, комунікативні, моральні а інші цінності, знання і способи комунікативної діяльності, виявляє, розкриває і розвиває власні психічні якості, формується як особистість і як суб'єкт комунікації [12, с.8].

Звертається увага на те, що професійно-педагогічна комунікація встановлює специфічні вимоги до якостей особистості вчителя. Найважливішою серед яких є комунікативність як необхідна передумова успішної й активної роботи з педагогічною інформацією, спрямованою на навчання і виховання учнів.

Професійно-педагогічна комунікація є складним видом педагогічної діяльності, спрямованої на навчання, виховання й розвиток особистості, і потребує відповідальності. Основними її функціями є **термінальні, тактичні, операціональні**.

Термінальні функції професійно-педагогічної комунікації (функції-цілі) – пов'язані зі стратегічними напрямками педагогічної діяльності, відображають її сутнісні цілі та завдання й охоплюють такі функції: *навчальна* (передбачає оволодіння суб'єктами комунікацій комунікативними знаннями, їх постійне оновлення, комунікативну рефлексію з метою ефективного діалогу в педагогічній діяльності, сприяє поглибленню, розширенню та закріпленню знань, умінь і навичок); *виховна* (сприяє формуванню комунікативних, моральних якостей, які забезпечують нормативну поведінку людини, для успішної адаптації до певного соціокультурного, освітнього середовища), реалізація якої передбачає формування ціннісного ставлення, переконань, комунікативної культури; *розвивальна* (створює унікальні можливості для розвитку комунікативних, особистісних якостей суб'єктів комунікації, оволодіння етичними нормами і правилами поведінки, розкриття морального змісту подій, фактів, вчинків, опанування оцінних і самооцінних критеріїв, збагачення комунікативного досвіду; сприяє поступовому і послідовному переходу на якісно нові рівні культури педагогічної комунікації);

життєзабезпечувальна (створює умови для особистісної самореалізації, задоволення інформаційних і комунікативних потреб суб'єктів комунікації через збагачення культури вербальної та невербальної комунікації, розширення можливості доступу до інформації, яка постійно оновлюється, використання інформаційних і комунікативних ресурсів комп'ютерних технологій); *функція соціалізації особистості* (передбачає підготовку до встановлення взаємних стосунків із суб'єктом комунікації, колективом, соціальним середовищем через оволодіння правилами вербальної та невербальної поведінки в стандартизованих комунікативних ситуаціях; вибір найдоцільніших засобів комунікації для досягнення мети у конкретній комунікативній ситуації; відкритість і довіру між комунікативними партнерами; усвідомлення і подолання бар'єрів комунікації; вибір оптимального стилю спілкування і керівництва колективом; подолання перешкод у взаєморозумінні; врегулювання конфліктних ситуацій; усвідомлення власного місця в системі рольових, статусних, ділових, міжособистісних та інших зв'язків).

Тактичні функції професійно-педагогічної комунікації (функції-засоби) – їх реалізація підпорядкована загальній стратегії комунікації. Кожна з цих функцій виконує відповідну інструментальну роль, а саме: *інформативна* (забезпечення повноцінного обміну повідомленнями, тобто прийом, передавання інформації (про нові знання і властивості, ознаки предметів і явищ довкілля, технології і норми здійснення конкретного виду комунікативної діяльності, моделі, стратегії, технології комунікативної поведінки, засоби педагогічної комунікації та ін.), сприйняття, осмислення її змісту; вибір адекватних вербальних і невербальних засобів передавання змісту інформації; формування в суб'єктів комунікації особистісного, емоційно-ціннісного ставлення до інформації; розуміння внутрішнього стану партнера з педагогічної комунікації; цілісний аналіз процесу педагогічної комунікації на основі сформованої системи знань, вивчення,

усвідомлення й аналізу своїх комунікативних здібностей, умінь); *експресивна* (забезпечення доступного, цікавого, емоційно-виразного і яскравого передавання інформації, формування відповідних комунікативних умінь і навичок, стимулювання у партнера необхідних емоційних станів («обмін емоціями»). Вплив учителя на емоційну сферу учня може бути настільки значним, що його погляди та ідеї, підсилені емоціями і переживаннями, за одних обставин можуть спонукати до творчості, пошуку, за інших – заповнити свідомість учня, позбавити його здатності до раціонального аналізу); *смыслоутворювальна* (надання сенсу усім аспектам комунікації, розкриття загальнолюдських, загальнокультурних смислів, професійної та індивідуальної значущості комунікативних дій); *діагностувальна* (забезпечення ефективності комунікації, яка залежить від ступеня опанування її суб'єктами (зокрема вчителем) інформації про стан, рівень знань, вихованості, розвитку партнера з комунікації, ступінь його поінформованості, готовності до обміну інформацією). Вона передбачає постійний зворотний зв'язок, який дає змогу «зчитувати» й аналізувати інформацію, характеризувати емоційно-вольові стани через зовнішні їх прояви, бачити невідповідність між невербальними комунікативними актами та їх психологічним змістом, робити певні висновки; *індивідуалізаційна* (утвердження єдиних стандартів і правил роботи з інформацією, задоволення індивідуальних особливостей попиту на інформацію залежно від здібностей, інтересів, бажань, потенційних можливостей суб'єктів комунікації шляхом використання різноманітних джерел інформації, штучних засобів її збереження і передавання, розвитку її форм); *спонукальна* (пошук шляхів переведення партнера з комунікації у позицію суб'єкта, спонукання його до активності, спрямовування на виконання певних комунікативних дій, самореалізацію через вербальні, невербальні засоби комунікації, використання телекомунікаційних технологій для передавання та приймання інформації); *прогностична* (передбачення можливих комунікативних

бар'єрів під час взаємообміну інформацією, змін, що можуть статися із суб'єктом комунікації, аналіз їх тенденції, моделювання подальшого процесу комунікації (планування змісту, вибір засобів, технологій комунікації на основі змісту і цілей взаємодії, зокрема навчальної, виховної)); *культурологічна* (відкриття можливостей для учасників комунікації не тільки продемонструвати рівень культури усного й писемного мовлення, невербальних проявів, знання норм етикету, а й брати за взірець, наслідувати особистісно значущі особливості поведінки, вимови партнера з комунікації); *психотерапевтична* (використання засобів комунікації (вербальних, невербальних) з метою надання психологічної допомоги, запобігання конфліктам, нівелювання або компенсування їх негативних впливів).

Операціональні функції професійно-педагогічної комунікації (функції-прийоми) – виявляються у процесі реалізації тактичних цілей, які, здебільшого, пов'язані з відповідною комунікативною стратегією: *функція вимірювання та оцінювання в професійно-педагогічній комунікації* (пошук, удосконалення форм і технік вимірювання (визначення величин) важливих для педагогічної комунікації показників (рівня сформованості комунікативних умінь, наявності комунікативних здібностей, критеріїв оцінювання якості і кількості інформації, каналів її передавання, способів кодування, декодування, приймання інформації та ін.) та їх оцінювання (формулювання висновків про стан процесів, подій, явищ на основі здійснених певних узагальнень)); *методична* (співвіднесення мети і засобів, технік педагогічної комунікації з її результатами, визначення їх ефективності, відповідності комунікативної діяльності нормативним еталонам, виявлення недоліків у побудові процесу педагогічної комунікації, прогнозування його розвитку, розроблення нових стратегій і тактик, прийомів власної комунікативної діяльності і діяльності суб'єкта комунікації); *управлінська* (управління комунікативною діяльністю суб'єктів

комунікації, інформаційними потоками; запобігання труднощам, які виникають при переході інформації із зовнішнього у внутрішній план суб'єктів комунікації, а також унаслідок перекручування інформації при опосередкованій педагогічній комунікації. Це зумовлює необхідність знання інформаційних потоків («учитель – учень», «учень – учитель»), суб'єктів педагогічної комунікації, уміння аналізувати інформаційні потоки, знаходити причини їх нетотожних переходів, способи їх коригування та використання); *координаційна* (взаємне орієнтування, узгодження дій суб'єктів комунікації з метою організації спільної комунікативної діяльності); *контактна* (встановлення контакту (стану обопільної готовності суб'єктів комунікації до безпосереднього або опосередкованого електронними засобами приймання і передавання повідомлення); активізація прагнення суб'єктів комунікації до контакту між собою та з ініціатором комунікації; створення умов для пізнання особистісних якостей партнерів з комунікації; організація спільних переживань, формування групового «ми»; створення позитивної, сприятливої атмосфери); *самостверджувальна* (усвідомлення суб'єктом комунікації власного «Я», відчуття особистої значущості, формування адекватної самооцінки, рівня домагань особистості); *формоутворювальна* (зовнішнє оформлення вербальних висловлювань, невербальних проявів залежно від особливостей, умов комунікації, особистісних якостей її суб'єктів) [12].

Знання функцій, орієнтація на поліфункціональність професійно-педагогічної комунікації дають змогу вчителю організувати власну професійно-педагогічну комунікацію як цілісний багатогранний процес.

Отже, *професійно-педагогічна комунікація* характеризується нами як *система безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією,*

моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин.

1.2. Педагогічне спілкування як важлива складова професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкової школи

Насамперед відзначимо, що спілкування відіграє провідну роль у життєдіяльності людини загалом, її становленні як особистості. Спілкування супроводжує практично всі види діяльності як потреба в контактуванні з іншими людьми, забезпечує планування, здійснення та контроль за діяльністю (спільної фізичної або розумової праці, учіння й навчання, колективних ігор тощо).

У контексті нашого дослідження, вважаємо за необхідне з'ясувати сутність поняття «спілкування». За філософським та тлумачним словниками поняття «спілкування» визначається як зв'язок між людьми в процесі їхньої взаємодії, як дружній зв'язок [69; 11]. Водночас у психологічному тлумачному словнику поняття «спілкування» характеризується більш детально як складний, багатопланований процес установаження та розвитку контактів між людьми, який породжується потребами в спільній діяльності.

Проведений аналіз наукових джерел показав, що у філософській, психолого-педагогічній літературі існує декілька підходів до розуміння поняття «спілкування». Так, для філософів суттєвим у цьому понятті є «соціально-політичний аспект», специфічний для суб'єктів способів взаємостосунків, способів буття людини у взаємозв'язках з іншими людьми. У філософській оцінці спілкування не зводиться лише до зумисне виконуваного акту спілкування, до обміну інформацією та соціально-психологічним контактом, а включає в себе глибоко усвідомлений взаємозв'язок людей, які шляхом спілкування збагачують власним життям життя всіх інших суб'єктів. Спілкування невід'ємне від предметної діяльності людини як процесу

встановлення й оновлення у взаємності і творчості. Якщо в цьому визначенні спілкування розглядається як спосіб взаємодії, то в інших філософських джерелах спілкування є процесом і, водночас, умовою розвитку суспільства загалом і кожного його члена зокрема.

За визначенням Г. Локаревої, спілкування є процесом взаємозв'язку і взаємодії суспільних суб'єктів (класів, груп, особистостей), під час якого відбувається обмін діяльністю, інформацією, досвідом, здібностями, вміннями й навичками, а також наслідками діяльності; це одна із необхідних і загальних умов формування і розвитку суспільства й особистості. Ми погоджуємося з думкою вченої щодо визначення спілкування як складного, багатопланового процесу встановлення і розвитку контактів між людьми, який включає в себе обмін інформацією, розробку єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини.

Відзначається, що як процес і продукт життєдіяльності людей спілкування має багате минуле, а як результат наукових досліджень – коротку історію [24, с. 12]. Як слушно зауважує Л. Дунець, спілкування є однією з нагальних потреб людини, яка живе в суспільстві, й потрібне їй для взаємодії з іншими людьми, для впорядкування стосунків з ними, для самоствердження в суспільстві [24, с. 14]. Характерно, що психологи (Р. Вердербер, Т. Василичина та ін.) здебільшого називають таку потребу комунікативною, вважаючи, що вона виявляється через прагнення людини до розуміння її іншими.

Зауважимо, що кожна людина виконує безліч життєвих та професійних функцій, які і зумовлюють різні види спілкування. Т. Вашека та І. Гічан, автори навчально-методичного комплексу «Психологія спілкування», зокрема виокремлюють такі види спілкування:

- *матеріальне спілкування* – це стосунки і взаємодія людей у процесі матеріально-практичної діяльності, передусім, у процесі діяльності, а також їхня поведінка в різних сферах суспільного

життя;

- *духовне спілкування* – обмін різноманітною інтелектуально-емоційною інформацією за допомогою живої людської мови, засобів масової комунікації і невербальних засобів;
- *міжособистісне спілкування* – це різновид взаємодії людей, що здійснюється за допомогою засобів вербальної та невербальної взаємодії між кількома людьми, у результаті якого виникають психологічний контакт та певні стосунки між учасниками спілкування;
- *масове спілкування* має опосередкований, анонімний характер, спрямованість не на певну особистість, а на великі й неоднорідні маси людей. Воно найчастіше здійснюється за допомогою засобів масової інформації [10, с. 8 – 10].

Таким чином, можемо узагальнити, що спілкування у науковій літературі постає як нагальна потреба людини в суспільстві, без якої вона не може здійснювати свою діяльність, підтримувати стосунки з іншими, взаємозв'язок між людьми, під час якого відбувається обмін інформацією, вміннями, досвідом. Ми розглядаємо спілкування як процес взаємодії, зумовлений потребами у спільній діяльності людей.

Важко собі уявити спілкування, яке б зовсім не мало пізнавального чи виховного спрямування. Проте, у літературі і практиці все більше й ширше використовується порівняно «молоде» словосполучення: «педагогічне спілкування», яке за О. Леонтєвим характеризується як професійне спілкування викладача з учнями на уроці і поза ним, що має певні педагогічні функції і спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, оптимізацію навчальної діяльності і взаємин між педагогом і учнями всередині учнівського колективу.

Педагогічне спілкування розглядається О. Корніякою також як вид спілкування, що належить до класифікації за сферою діяльності людини, яка

спрямована на формування, розвиток, виховання, навчання особистості. Поширений цей вид спілкування у закладах освіти всіх типів і рівнів (школи, гімназії, коледжі, вищі заклади освіти, дошкільні заклади освіти, позашкільні виховні установи та інші) [34, с. 38].

Питання педагогічного спілкування стало предметом уваги багатьох представників французького Просвітництва XVIII століття й було відображено у філософських, педагогічних, художніх творах. Особливу увагу проблемі особливості педагогічного спілкування приділяли А. Гельвецій, Д. Дідро, Ж.-Ж. Руссо. Але більш конкретно торкався питань педагогічного спілкування Е. Кондільяк. На його думку, найважливіше у стосунках учителя й учня є те, що вчитель має знати психічні особливості кожного вихованця й керуватися у своїй педагогічній діяльності віковими та індивідуальними властивостями дитячого віку.

Проблеми педагогічного спілкування досліджували також Й. Герbart, А. Дістервег, Я. Коменський, Д. Локк, Й. Песталоцці. Вони визначили, що основою педагогічного спілкування є гуманістичні стосунки вчителя з учнем, підґрунтям яких є глибоке й систематичне вивчення дитинства з метою його розуміння та особливої педагогічної поваги.

Основою педагогічного спілкування також є врахування індивідуальних та вікових особливостей дітей; створення позитивних емоцій у навчально-виховному процесі як найбільш сприятливої умови для сприймання, запам'ятовування та засвоєння інформації.

А. Золотнякова визначає педагогічне спілкування як провідний тип діяльності педагога, що включається у функціонування будь-якої іншої його діяльності. Предметом цієї діяльності визначається учень.

Відомий фахівець у галузі вивчення педагогічного спілкування В. Кан-Калик аналізує цей феномен як різновид творчої діяльності. Творчість. За такого підходу, як стверджує науковець, виявляється:

- по-перше, у ході пізнання вчителем учнів у системі взаємодії з

ними;

- по-друге, в організації безпосереднього впливу на дитину (система регуляції її поведінки, реалізація процедури вербальних і невербальних форм взаємодії, цілісний репертуар впливу);
- по-третє, в управлінні власною поведінкою (саморегуляція у спілкуванні);
- по-четверте, в організації процесу взаємовідносин..

Проблему педагогічного спілкування досліджували та розглядають у своїх працях вітчизняні та зарубіжні психологи. На їхню думку, найактуальнішими є два напрями дослідження: ефективного та неефективного педагогічного спілкування. Над першим працювали Л. Волинська, В. Кан-Калик, А. Реан, В. Семиденко, Ю. Уварова, І. Юсупов та ін. Над неефективним педагогічним спілкуванням – Є. Бреус, В. Лабунська, Ю. Менджерницька, Г. Улунова, Є. Цукатова та ін.

На думку В. Кан-Калика та І. Юсупова педагогічне спілкування – цілісна система прийомів й навичок соціально-психологічної взаємодії педагога і вихованців, в основі якої лежить обмін інформацією, виховні впливи та організація взаємовідносин за допомогою різноманітних комунікативних засобів. Важливою у процесі педагогічного спілкування є ініціатива, різноманітність форм її прояву, способи управління нею та ін. Наприклад, В. Кан-Калик указує на найбільш перевірені способи управління у спілкуванні:

- оперативність при організації початкового контакту з класом;
- ініціативність переходу від організаційних моментів (вітання, перевірка відвідування занять та ін.) до ділового, особистісного спілкування;
- оперативність у досягненні психологічної єдності класу, формування почуття «ми»;
- введення особистісної і ситуативних установок на окремих учнів;

- подолання стереотипних і ситуативних установок на окремих учнів;
- організація контакту з усім класом;
- постановка завдань і питань, які в початковий момент взаємодії здатні мобілізувати колектив;
- забезпечення зовнішнього комунікативного вигляду: заохочуваність, зібраність, активність, доброзичливість та ін.;
- реалізація мовних та невербальних засобів взаємодії, активне включення міміки;
- вміння транслювати в клас власну прихильність до дітей;
- постановка яскравих, привабливих цілей діяльності й визначення шляхів їхнього досягнення;
- прояв розуміння ситуативного внутрішнього настрою учнів, врахування його, передача учням цього розуміння, досягнення загального й ситуативного взаєморозуміння, яке формує в учнів потребу у взаємодії з учителем [34].

Тому учитель має усвідомлювати те, що обмеження взаємодії з дітьми функціональними завданнями й недостатній активний вплив на їхню особистість призводить до виникнення ускладнень під час спілкування.

Отже, успішне спілкування вчителя з учнями, позитивний вплив цього процесу на навчання і виховання передбачає розвиток комунікативних здібностей педагога. Психологи, вивчаючи комунікативні вміння особистості, виокремлюють такі компоненти вміння спілкування:

- вміння орієнтуватися в умовах спілкування;
- вибір змісту акту спілкування;
- вибір засобів передачі змісту актів спілкування;
- підтримання зворотного зв'язку.

З таких позицій цей процес характеризується психологами як спілкування вчителя зі школярами в процесі навчання, яке створює найкращі

умови для розвитку мотивації учнів і творчого характеру навчальної діяльності, для правильного формування особистості школяра, забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання, особливо перешкоджає виникненню психологічного бар'єра, забезпечує управління соціально-психологічними процесами в дитячому колективі і дозволяє максимально використовувати в навчальному процесі особистісні здібності вчителя (за О. Леонтьєвим).

Професійне ж спілкування вчителя з учнями на уроці і поза ним, яке має певні педагогічні функції, спрямоване на створення сприятливого психологічного клімату, а також на оптимізацію навчальної діяльності і стосунків між педагогам і учнями в учнівському колективі». Загалом педагогічне спілкування відображає спільну потребу вчителя й школярів у встановленні контакту, взаємодії, яка б об'єднала їхні зусилля з метою досягнення спільних освітніх завдань. Проте нерідко бувають випадки, коли вчитель і здобувачі мають протилежне бачення найближчої чи далекоюсяжної навчальної мети. У такому випадку виникає конфлікт цілей, інтересів. Ефективна реалізація предметної мети залежить, передусім, від індивідуальності вчителя, характеру, темпераменту, статі, віку, зовнішності, його стилю спілкування, ораторської майстерності тощо. Водночас, предметна взаємодія має пряму залежність і від індивідуальності здобувача, його характеру, темпераменту, здібностей, інтересів, світогляду, спрямованості тощо.

Метою педагогічного спілкування, в основі якого лежить навчальний предмет, у площині дослідження є створення спільного предметного поля для комунікативної діяльності вчителя й молодших школярів. Власне така комунікативна діяльність, в основі якої лежить комунікативний взаємообмін, прагнення досягти взаєморозуміння в сприйманні один одного, розуміння ідей, поглядів, переконань, а також накопиченого досвіду, робить учителя й школярів взаємозалежними [2, с. 14].

М. Коць у контексті власного дослідження професійне спілкування педагога розглядає в комунікативній взаємодії його з учнями, батьками, колегами, спрямованій на встановлення сприятливого психологічного клімату, на психологічну оптимізацію діяльності, обмін думками, почуттями, переживаннями, способами поведінки, звичками, а також на задоволення потреб особистості в підтримці, солідарності, співчутті, дружбі та інше. Тобто педагогічне спілкування – це складний, багатоплановий процес установа і розвитку контактів між людьми, породжений необхідністю спільної діяльності, який включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприймання й розуміння іншої людини. Даний процес забезпечує передавання через учителя учням людської культури, засвоєння знань, сприяє формуванню в них ціннісних орієнтацій [36].

Отже, педагогічне спілкування допомагає вчителю організувати взаємодію на уроці й поза ним у цілісний процес. Налаштований на особистісно орієнтовне спілкування, комунікацію вчитель демонструє відкритість, доступність, створює для молодших школярів можливості для висловлювання думок і почуттів. Він має бути справедливим, довіряти їм, визнавати їхню неповторність, цікавитися їхнім життям, проблемами, бути готовим завжди допомогти.

У науково-психологічній літературі (І. Аносов, М. Коць, Л. Савенкова) зустрічається поняття «непрофесійне педагогічне спілкування», яке породжує в учнів страх, невпевненість, спричинює зниження працездатності, порушення динаміки мовлення, небажання думати і діяти самостійно, відчуженість, негативне ставлення до вчителя, навчання. Почуття пригніченості від вивчення певного предмета, а нерідко і від спілкування з учителем у деяких учнів триває впродовж багатьох років.

Таким чином, педагогічне спілкування вимагає, на нашу думку, від учителя:

- спеціальної підготовки, педагогічної мудрості в організації взаємин з учнями, батьками, колегами в різних сферах навчально-виховного процесу;
- уміння оперативно й правильно орієнтуватися у мінливих умовах спілкування, знаходити відповідні комунікативні засоби, які відповідали б його індивідуальності, ситуації спілкування та індивідуальним особливостям учня, постійно відчувати і підтримувати зворотний зв'язок у спілкуванні;
- високої культури, яка засвідчує вміння педагога реалізувати власні можливості в спілкуванні з іншими людьми, здатність сприймати, розуміти, засвоювати, передавати зміст думок, почуттів, прагнень у процесі навчання і виховання.

Педагогічне спілкування розглядається нами як важлива складова професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкової школи, один із головних елементів професійної майстерності вчителя, що відіграє важливу роль у взаємодії з учнями, батьками, колегами. Ми вважаємо, що педагогічне спілкування – особлива діяльність учасників освітнього процесу, спрямована на створення, формування, підтримку, зміцнення їхнього співробітництва. Загалом педагогічне спілкування – це форма навчальної взаємодії та співробітництва вчителя й здобувачів освіти, одна з найважливіших умов об'єднання людей для спільної діяльності, для навчання і виховання. Ефективністю спілкування педагога є його спрямованість на дитину, професійне володіння комунікативною поведінкою, уміння долати комунікативні бар'єри й труднощі.

Щодо комунікативного бар'єру, то науковці (Т. Вашека, І. Гічан та ін.) розглядають це поняття як психологічну перепону на шляху адекватного передавання інформації між партнерами зі спілкування, у результаті чого інформація викривлюється, втрачає початковий смисл або не надходить до співрозмовника. На шляху передавання повідомлення бар'єром стає межа нашої уяви, словниковий запас комунікатора, словниковий запас

співрозмовника, його здатність розуміти значення слів, обмежений обсяг пам'яті. У такому ракурсі виділяються такі типи комунікативних бар'єрів:

- *Естетичні бар'єри.* Зовнішній вигляд як чинник спілкування: неохайність, відсутність смаку, невідповідність зовнішності змістовній стороні інформації (викладач у спортивному одязі). Окрім того, значну роль відіграє вираз обличчя, жестикуляція: недоречні жести можуть стати неподоланим бар'єром.
- *Інтелектуальні бар'єри.* Їхньою причиною є нерівномірний розвиток різних сторін інтелекту у комунікатора та реципієнта (творчий та практичний інтелект, художнє та логічне сприйняття світу). Причиною нерозуміння в спілкуванні можуть стати використання в мовленні елементів з інших мов та діалектів; наявність дефектів мовлення та дикції, невиразність; порушення темпу мовлення, наявність великої кількості звуків та слів-паразитів.
- *Семантичний різновид інтелектуальних бар'єрів* – це відмінність у системі значень. Перш за все це проблема жаргонів та сленгів, міні-культур, кожна з яких створює своє поле значень і по-різному трактує поняття. В основному це молоді працівники, які проходять період адаптації до понятійного апарату.
- *Стилістичні бар'єри* – це не збігання стилю мовлення комунікатора зі змістом повідомлення, що передається, з ситуацією, з психологічними особливостями реципієнта. Наприклад, підлеглий може не відреагувати на критичне зауваження, висловлене в панібратській манері [13].

У процесі професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів потрібно проводити роботу з удосконалення їхніх умінь професійно-педагогічної комунікації, долаючи певні бар'єри. Ми виокремлюємо такі

бар'єри професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів:

- *бар'єр страху*. Він виникає коли людина боїться спілкуватися, також коли вона не може сформулювати свою думку;
- *бар'єр поганого настрою*. Поганий настрій призводить до конфлікту;
- *бар'єр мови*. Він виникає при неправильній вимові слів, наявності грубих помилок мовлення;
- *інтелектуальний бар'єр*. Виникає коли співрозмовник відчуває більш ерудовану особистість співрозмовника, яка використовує в мовленні елементи з інших мов та діалектів;
- *рольові бар'єри*. Вони виникають як наслідок недооцінення співрозмовника загальними ознаками (посада, вік та стать);
- *бар'єр слухання*. Людина, яка не чує свого співбесідника, ніколи його не зрозуміє.

Усвідомлення майбутнім учителем бар'єрів і ускладнень комунікації сприятиме ефективній взаємодії, досягненню взаєморозуміння у процесі професійно-педагогічної комунікації. Подальше дослідження відповідно до визначених завдань спрямовувалося на проведення дослідницько-експериментальної роботи щодо формування у майбутніх учителів початкових класів професійно-педагогічної комунікації.

РОЗДІЛ 2. ДОСЛІДНИЦЬКО-ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНА РОБОТА ЩОДО ФОРМУВАННЯ У МАЙБУТНІХ УЧИТЕЛІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ НАВИЧОК ПРОФЕСІЙНО-ПЕДАГОГІЧНОЇ КОМУНІКАЦІЇ

2.1. Критерії та рівні сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів

Передусім, ми виходимо з того, що вміння – це здатність виконувати певні дії на основі набутих знань, а навички – це дії, сформовані шляхом повторень, які з часом виконуються автоматично. Відтак, вважаємо доцільним проаналізувати вміння професійно-педагогічної комунікації.

За О. Леонтьєвим, відомим фахівцем у галузі вивчення професійного спілкування, вважає що до умінь професійної комунікації належать такі:

- мовленнєве спілкування;
- орієнтування в співрозмовникові, тобто моделювання комунікативно важливих особливостей його особистості;
- орієнтування в умовах комунікативного завдання (правильно вибрати зміст спілкування, знайти адекватні засоби для передачі цього змісту, спланувати своє мовлення, забезпечити зворотний зв'язок);
- самоподачу (самопрезентацію), мотивами якої виступають самоутвердження та професійна необхідність;
- невербальне спілкування;
- встановлення контакту.

Також, на його думку, педагог повинен володіти такими комунікативними вміннями:

- уміння керувати своєю поведінкою, тобто вольові якості; якості уваги, особливо спостережливість, гнучкість;
- уміння соціальної перцепції, або читання з обличчя;
- уміння розуміти, а не тільки бачити, тобто адекватно моделювати особистість учня, його психічний стан;

- уміння подати себе в спілкуванні з учнями;
- уміння оптимально будувати своє мовлення в психічному плані, тобто уміння мовленнєвого й немовленнєвого контакту з учнями.

Таким чином, аналізуючи вищезазначені характеристики комунікативних умінь, ми вважаємо, що для їх дослідження та аналізу потрібно використовувати всі три підходи науковців О. Леонтєва, В. Кан-Каліка, А. Мудрика, щоб досконало дослідити дане питання. Проте, на нашу думку, до професійних комунікативних умінь також потрібно віднести:

- встановлення контакту;
- вербального і невербального спілкування;
- організування процесу спілкування й керування ним;
- спілкування з широкою аудиторією;
- швидко знаходити комунікативні засоби, які відповідають змісту процесу спілкування, а також творчій індивідуальності педагога та вихованців;
- постійно підтримувати та відчувати зворотний зв'язок у спілкуванні;
- керувати своєю поведінкою;
- розуміти свого співбесідника;
- створювати сприятливу та творчу атмосферу для активного спілкування;
- вирішувати будь-які ситуації під час спілкування;
- будувати та реалізувати план спілкування;
- встановлювати педагогічний контакт.

Крім того, існує ряд вимог до усного мовлення, усвідомлення яких допоможе вчителю оволодіти елементами педагогічного спілкування. До цих вимог належать:

1. Правильність мовлення – відповідність прийнятим літературним нормам. «Неправильне вживання слів веде за собою помилки в галузі думки і потім у практиці».

2. Точність мовлення – відповідність думкам того, хто говорить, тобто відповідність тим думкам, які прагне висловити усно суб'єкт педагогічного спілкування: «Точність слова є не лише вимогою здорового смаку, але перш за все вимогою змісту» (К. Федін).

3. Ясність мовлення – доступність розумінню тих, хто слухає, що відповідає висловленню: «Хто ясно мислить, той ясно викладає» (Г. Локарева).

4. Логічність мови – відповідність законам логіки. Недбалість мови обумовлюється нечіткістю мислення: «Що нечітко уявляєш, те нечітко й висловлюєш; нечіткість і заплутаність виразів свідчить про заплутаність думок»).

5. Простота мовлення – природність, відсутність пишномовності, «красивого складу»: «Під пихатістю та неприродністю фрази ховається пустота змісту».

6. Багатство мовлення – різноманітність використовуваних мовних засобів: «Чому... вимагається різноманітність і в мовних зворотах? Тому що одноманітні звороти мови притуплюють увагу, а коли увагу притуплено, ідеї та образи виступають перед нашим розумом менш чітко і мало впливають на нас» (К. Гельвецій).

7. Чистота мовлення – відсутність у ньому нелітературних, жаргонних, просторічних, вульгарних, а також слів немовного походження, які вживаються без потреби.

8. Адекватність інтонацій і змісту слів, що вживаються. Одне і те ж слово або фраза, вжиті з різною інтонацією, можуть мати різний зміст.

Ми вважаємо, що кожний майбутній учитель, а надто, має вміння правильно вести розмову, тобто, насамперед, доброзичливо, з повагою

ставитися до свого співбесідника; проявляти ввічливість відповідно до ситуації (пом'якшувати свою мову, знімати зайву напруженість, у потрібний момент подякувати, вибачитися, привітатися і похвалити); не ставити на перше місце власне «Я», не нав'язувати співбесіднику власних думок і оцінок, але вміти непомітно переконувати; при розмові вчитель повинен головну увагу приділити слухачу, врахувавши його соціальну роль, ступінь його зацікавленості темою або предметом розмови; розмовляти зрозумілою, чіткою мовою.

Майбутні фахівці педагогічної сфери, на нашу думку, повинні володіти професійними знаннями та навичками спілкування, які необхідні їм для досягнення ефективної взаємодії з вихованцями. Щоб досконаліше дослідити та вивчити професійне спілкування вчителя нам потрібно визначити критерії, які притаманні комунікативній діяльності вчителя.

Психолог (О. Леонтьєв та В. Кан-Калик) не вживають термін «критерії» у своїх дослідженнях, але характеризують спілкування за такими показниками:

- володіння професійно-педагогічною увагою та соціальною перцепцією;
- орієнтування в ситуації спілкування;
- створення творчого самопочуття;
- встановлення й підтримування зворотного зв'язку в спілкуванні;
- завоювання ініціативи;
- встановлення емоційного, пізнавального та педагогічного контакту [38].

Сучасний науковець Л. Савенкова, працюючи над проблемою професійного спілкування, аналізує його аналогічно [56].

На думку В. Филипчука, критеріями професійного спілкування можна вважати:

- володіння комунікативним етикетом;
- узгодження комунікативної взаємодії;
- орієнтування у проблематиці спілкування;
- володіння багатьма засобами спілкування;
- уміння тактовно вести бесіду;
- дотримання правил спілкування [67].

Т. Щербан, виділяючи критерії, вважає їх безпосередньо пов'язаними з навчальною діяльністю учителя, а саме :

- дидактичність (здатність викладати учням матеріал доступно, зрозуміло і просто, викликати інтерес до нього, збуджувати в них активну самостійну думку);
- комунікативність (здатність емоційно-вольового впливу на учнів, уміння встановлювати оптимальні стосунки з людьми);
- перцептивність (здатність проникати в психіку учня, навчальна спостережливність);
- експресивність (здатність ясно і чітко виражати думки і почуття за допомогою мови, міміки і пантоміміки);
- конструктивність (здатність проектування активності учнів, та своєї педагогічної діяльності);
- почуттєвість (любов до дітей, чуття дітей, витримка, наполегливість, терпіння) та ін. [74].

Спілкування між учителем та учнями можна вважати педагогічним на думку І. Аносова, якщо воно відповідає таким критеріям:

1. Здійснюється в соціально-психологічних умовах освітнього процесу.
2. Ґрунтується на соціально-психологічній взаємодії: у ній беруть участь учитель, клас або група, кілька груп учнів. Основною структурною одиницею аналізу соціально

орієнтованого педагогічного спілкування є взаємозв'язок, взаємодія вчителя й учнів. Обмінюючись повідомленнями учасники спілкування пристосовуються до конкретної педагогічної ситуації. Зміст отриманої слухачами інформації переробляється залежно від знань, навичок і вмінь її декодування.

3. Передбачає індивідуальний, особистісно орієнтований, гуманістичний підходи в процесі спілкування як окремо до кожного індивіда, та і групи в цілому.
4. Сприяє саморозкриттю особистісного потенціалу учня і вчителя [2, с. 9–10].

З вище викладеного випливає, що у педагогічному спілкуванні, здебільшого, увага акцентується на внутрішньому світі його учасників. Головною метою такого спілкування є забезпечення права на особисту думку, особисте сприйняття оточуючого світу, права бути особистістю, права говорити і слухати, чути і бути почутим. Учитель допомагає учневі виявити себе, розкрити те позитивне, що є в ньому як в особистості.

Всі вище розглянуті критерії схожі за своїм змістом та суттю проблеми, проте у Т. Щербан зміст значно відрізняється у тому, що автором розглядаються критерії більш притаманні діяльності вчителя, тобто застосування вищезазначених характеристик під час проведення уроку [92].

Вважаємо, що вищезазначені показники та критерії професійного спілкування можна використовувати під час нашого дослідження, всі вони є доступними для формування власної характеристики даного процесу. Однак, до критеріїв професійного спілкування вчителя ми відносимо:

- граматичну правильність мовлення;
- виразність, точність, логічність, чистоту мовлення;
- лексичне багатство мови;
- техніку мовлення;

- використання вербальних і невербальних засобів мовлення;
- сформованість комунікативних умінь;
- використання засобів встановлення і підтримки зворотного зв'язку з партнером;
- керування своїм психічним станом, створювання творчого самопочуття;
- встановлення емоційного контакту у педагогічному спілкуванні.

Під граматичною правильністю мовлення ми розуміємо те, що мовлення має відповідати нормам сучасної літературної мови – орфографічним, граматичним, синтаксичним, акцентологічним вимогами. Мовлення вчителя як показник його педагогічної культури, засіб самовираження і самоствердження його особистості відіграє важливу роль в ефективності професійного спілкування. Мовлення вчителя залежить від рівня володіння мовою, уміння здійснювати правильний вибір мовних засобів, також від стилю спілкування, який вибере вчитель. Взагалі мовлення у кожного вчителя має своє забарвлення, воно інтонаційне, виразне, щире, безпосереднє чи сухе, байдуже та ін.

Виразність, точність, логічність, чистоту мовлення ми розуміємо як риторичні поняття, які завжди використовуються педагогом під час спілкування. Вони допомагають досягти позитивного результату, показати високий рівень володіння мовою.

Під лексичним багатством мовлення ми розглядаємо словниковий запас педагога, тобто використання художньої літератури, тлумачних словників. Спеціаліст удосконалює своє мовлення, якщо у контексті використане незнайомі слова, він знаходить їхнє тлумачення і запам'ятовує, розвиває свій словниковий запас, щоб можна орієнтуватися в різних напрямках спілкування.

Під технікою мовлення ми розуміємо володіння прийомами, які допомагають вчителю зайняти якнайкращу позицію, щоб досягти успіху.

На думку І. Зязюна, Л. Крамущенко педагогічна техніка вчителя буває внутрішня і зовнішня. До внутрішньої належать:

- педагогічний оптимізм;
- впевненість у собі;
- відсутність страху перед дітьми;
- наявність вольових якостей (цілеспрямованість, самовладання, рішучості) [27].

Тобто психологічне налаштування вчителя на діяльність впливає на розум, волю й почуття. Ось чому кожний учитель має керувати своїм психологічним станом, працювати над ним, самовдосконалюватися, здійснювати самоконтроль свого емоційного стану.

До зовнішньої педагогічної техніки можна зарахувати:

- міміка, жести, постава, поза, хода;
- контакт очей;
- мовлення;
- рухи, пластика [там само].

Компоненти техніки мовлення мають важливе значення у професійному спілкуванні: за допомогою них педагог і взагалі будь-яка людина створює так званій імідж чи роль у цьому суспільстві, яка запам'ятовується в підсвідомості інших і дає змогу проаналізувати та визначити психічну індивідуальність людини, тобто її емоційний стан. Ось чому деякі компоненти техніки мовлення можуть створити образ спокійного, врівноваженого вчителя або навпаки.

На нашу думку, вчитель має бути більш уважним до своєї педагогічної техніки, працювати над нею, вдосконалювати, шукати різні вправи, які допоможуть її виправити, довести її досконалості.

Використання вербальних і невербальних засобів мовлення ми вважаємо процесом, який створює взаємодію між партнерами у спілкуванні. До вербальних, тобто словесних засобів належать:

- слово, речення;
- форми і манери мови;
- словниковий запас.

До невербальних засобів мовлення належать – інтонація, міміка, пантоміміка, жести, пози, рухи тіла, вокалізація, діапазон та тональність голосу, темп, пауза, плач, сміх, контакт очей та інші. Велике значення у процесі спілкування мають жести, які несуть в собі певну багато значущу інформацію.

Науковці І. Комарова, О. Кубрак стверджують, що за рахунок невербальних засобів відбувається від 40–80% комунікації. Вони зауважують, що 55% повідомлень сприймається через вираз обличчя, позу, жести, а 38% – через інтонацію та модуляцію голосу [32; 37].

Невербальні засоби мовної комунікації, відіграють більшу роль у спілкуванні, ніж вербальні, тому що коли ми говоримо і одночасно супроводжуємо вислів жестом, то 85% слухачів сприймають цю інформацію за змістом жесту, а не слова [там само].

Під використанням певного стилю педагогічного спілкування, притаманного вчителю, ми розглядаємо: стиль спільної творчої діяльності, стиль дружньої прихильності, спілкування-дистанція, спілкування-залякування, спілкування-загравання, авторитарний, демократичний, ліберальний, про що більш детально йдеться у підрозділі 1.2.

Позитивними стилями спілкування, на нашу думку, є спільна творча діяльність та дружня прихильність. У процесі педагогічного спілкування учитель та учні – взаємопов'язані сторони, всі їхні успіхи та невдачі залежать від обох сторін. Ось чому стиль спілкування вчителя відіграє неабияку роль у його спільній творчій діяльності з дітьми.

Комунікативні уміння продовжують формуватися під час навчання у вищому навчальному закладі і залежать від професійної підготовки спеціалістів, тобто від програм, передбачених навчальним процесом.

Застосовуються такі комунікативні уміння як інтерпретація, обговорення змісту висловлювань, реакція перефразування, формування змістовних висловлювань, розуміння точки зору іншої людини і відповідне реагування на повідомлення мовця. Уміння стати на позицію іншої людини є життєво необхідним для спілкування. Для того щоб повідомлення справило належний ефект, необхідно брати до уваги точку зору слухача. Коли студент формулює фразу, то слід враховувати: точку зору слухача, те, що слухач уже знає про предмет розмови, якої подальшої інформації щодо предмета розмови слухач потребує. Враховуючи ці чинники, можна сформулювати повідомлення так, що слухач легко його зрозуміє: воно для нього буде доступним. А для того, щоб точно самому сприймати повідомлення, необхідно враховувати: точку зору мовця, зміст повідомлення з точки зору мовця. Якщо брати до уваги всі ці чинники, то можна відразу зрозуміти, що мовець хотів сказати своїм повідомленням. Дуже важливе для ефективного спілкування вміння урахувати точку зору іншої людини, тому що коли людина побувала в чийсь „шкурі”, то їй легше налагодити зв’язок у спілкуванні з іншою особою.

Отже, критеріями сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів, на нашу думку, є *володіння комунікативним етикетом, граматично правильне мовлення, здатність ясно і чітко виражати думки, керування своїм психічним станом, встановлення емоційного контакту та створення творчої атмосфери для продуктивної діяльності.*

Для проведення експерименту та опрацювання результатів ми визначили *три рівні* сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів: *високий, середній, низький.*

Високий рівень професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів характеризується чітко вираженим стійким інтересом до формування навичок професійного спілкування і бажанням до

постійного самовдосконалення, зацікавленістю у взаємодії з майбутніми здобувачами, їхніми батьками, колегами. Для нього характерними є орієнтація в різних ситуаціях при вирішенні проблемних професійних питань, сформованість ціннісних орієнтацій у професійній взаємодії. Здобувачі вищої освіти з високим рівнем професійно-педагогічної комунікації володіють сукупністю знань про особливості професійного спілкування, психологію міжособистісних взаємин і психологічні особливості людей; вільно оперують основними поняттями; активно використовують знання на заняттях; орієнтуються в інформаційному просторі у пошуку матеріалу для самовдосконалення з метою підвищення рівня професійного спілкування. Вони вміють самостійно працювати над своїми помилками. Прагнуть постійно дотримуватися загальнолюдських моральних принципів і норм; мають розвинені якості, значущі для професійного спілкування: почуття власної гідності, повага до опонента, готовність до духовної взаємодії. Володіють комунікативними вміннями та вміннями самоконтролю у професійному спілкуванні; адекватно реагують на опозиційні висловлювання опонента; прагнуть запобігати конфліктним ситуаціям. Характеризуються спрямованістю на взаємодію й співпрацю, ініціативністю й активною позицією в професійному спілкуванні. Здатні стисло, точно й логічно висловлювати свої думки; володіють великим за обсягом загальним та термінологічним словником; дотримуються мовних норм (граматичних, лексичних, стилістичних); володіють мовленнєвим етикетом.

Середній рівень професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів характеризується нестійким інтересом до формування професійного спілкування, ситуативною зацікавленістю в її формуванні у випадку утруднень, епізодичним бажанням до самовдосконалення. Такі здобувачі вищої освіти мають міцні базові знання про культуру й сутність професійного спілкування, але виявляють інертність при їхньому використанні. Потребують спонукань до самоосвіти, хоч уміють

використовувати різні інформаційні джерела для поглиблення знань про культуру професійного спілкування. Керуються загальнолюдськими моральними нормами. Володіють окремими вміннями самоконтролю, проте здатність уникати конфліктних ситуацій розвинена недостатньо. Характеризуються переважно спрямованістю на результат у ситуаціях професійного спілкування, а не на взаємодію. Володіють окремими комунікативними вміннями, виявляючи деяку інертність у професійному спілкуванні. Мають незначні утруднення при використанні мовних і мовленнєвих засобів; у них сформований достатній загальний та термінологічний словник; не завжди дотримуються мовних норм і мовленнєвого етикету.

Низький рівень професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів характеризується відсутністю інтересу до формування професійного спілкування і недостатньо вираженим бажанням до самовдосконалення. Такі здобувачі не усвідомлюють важливості професійного спілкування, вважаючи процес його формування стихійним. Мають розрізнені знання про професійне спілкування і виявляють пасивність при їхньому використанні. Займаються самоосвітою тільки з примусу, недостатньо працюють із джерелами інформації щодо культури професійного спілкування. Епізодично виявляють схильність до дотримання моральних норм. У них сформовано окремі вміння самоконтролю, які також проявляються епізодично, через що часто губляться у конфліктних ситуаціях. Володіють окремими комунікативними вміннями, які епізодично застосовують на заняттях і на практиці; виявляють пасивність у професійному спілкуванні. Мають недостатньо сформований загальний та термінологічний словник; не дотримуються мовленнєвого етикету в багатьох ситуаціях професійного спілкування; допускають велику кількість помилок під час мовлення.

Отже, *критеріями* сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів ми вважаємо, зокрема, такі:

- організація процесу спілкування й керування ним;
- визначення власних можливостей у здійсненні професійного спілкування;
- бачення помилок у своєму професійному спілкуванні та спілкуванні колег й обґрунтування причин їхнього виникнення;
- володіння технікою, логікою й виразністю мовлення;
- використання міміки й жестів у професійному спілкуванні;
- керування своїм психічним станом, створення творчого самопочуття у професійному спілкуванні;
- володіння вербальними та невербальними засобами спілкування;
- сприйняття й розуміння іншої людини;
- відчущання та долання бар'єрів у професійному спілкуванні;
- встановлення емоційного контакту у професійному спілкуванні;
- встановлення педагогічного контакту у професійному спілкуванні.

Таким чином, базисом окреслених рівнів сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів стануть означені вище критерії.

2.2. Обґрунтування психолого-педагогічних умов формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів

У контексті дослідження з урахуванням напрацювань учених (Л.Барановська та ін.), ми припускаємо, що для ефективного формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів

початкових класів у процесі професійної підготовки потрібно дотримуватися таких психолого-педагогічних умов:

- формування мотивів комунікативного самовдосконалення;
- націленість спеціальної підготовки під час навчання майбутніх учителів початкової школи на фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації;
- використання в освітньому процесі закладу вищої освіти методів активного навчання, спрямованих на вдосконалення навичок професійно-педагогічної комунікації, формування мовленнєвих здібностей майбутніх учителів початкових класів.

Схарактеризуємо виокремлені психолого-педагогічні умови.

При визначенні *першої психолого-педагогічної умови* – формування мотивів комунікативного самовдосконалення – ми виходили з того, що викладачеві необхідно пам'ятати, що мотиви та вчинки здобувача вищої освіти можуть не співпадати. Здебільшого, частину інформації про себе людина відповідно до соціального очікування та обраної соціальної ролі свідомо повідомляє, а частину інформації свідомо чи несвідомо може приховувати. Крім того, необхідно враховувати неповторність людини як індивідуальності, що виключає повну ідентичність у ставленні людей до дійсності. У зв'язку з цим маємо пам'ятати, що мотиви бувають усвідомленими та неусвідомленими. До усвідомлених мотивів належать інтереси, прагнення та переконання, саме вони складають основу активності особистості. Взагалі студентству властива тенденція до стійкості інтересів, пов'язаних з вибором свого життєвого шляху. На перший план висуваються професійні інтереси, інтереси, пов'язані з ерудицією, культурним рівнем. Разом із тим, як слушно зауважує Л.Барановська, особливо проявляються громадсько-політичні інтереси, що виражають прагнення виробити своє

ставлення до життя, знайти відповіді на гострі питання сучасності. Відзначимо, що сам по собі інтерес характеризується здатністю розвиватися, а у цьому розумінні вибір професії – динамічний процес і особливості професійних інтересів молоді визначаються тим, що студент просувається шляхом оволодіння своєї професії [4, с. 128].

За результатами досліджень Г. Андреєва, Ю. Бабанський та ін.) наголошується на тому, що під час навчання на першому курсі, інтереси здобувачів вищої освіти дещо подібні до інтересів молодших школярів: і ті й інші починають навчатися в нових умовах, їм властиве цілковите підкорення авторитетові педагога, його поведінку обирають у якості зразка. З таких позицій на перших курсах повинні працювати особливі педагоги, найбільш наближені до ідеалу викладача ЗВО. Звичайно, і на старших курсах мають працювати досвідчені педагоги та вчені, що відповідають вимогам до підготовки фахівців вищої кваліфікації, які постійно зростають. Загалом, особливості особистості здобувачів вищої освіти існують у взаємозумовленій єдності. Саме ця єдність характеризує індивідуально неповторну особистість, яка потребує до себе особистісного підходу. Ось чому викладачам, які працюють зі студентською молоддю, необхідно враховувати особливості їхнього адаптаційного періоду, що позитивно впливає на їхнє комунікативне самовдосконалення.

Стосовно *другої психолого-педагогічної умови* – націленість спеціальної підготовки під час навчання майбутніх учителів початкової школи на фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації – вона реалізується шляхом опрацювання тем з освітніх компонентів (ОК) «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя», «Загальна психологія» у площині порушеної проблеми.

Так, з ОК «Основи педагогічної майстерності та творчості вчителя» майбутні вчителі початкових класів опрацьовують такі питання:

- «Майстерність педагогічного спілкування» (поняття «педагогічне спілкування» (його особливості, функції, види), «професійно-педагогічна комунікація»; педагогічне спілкування як діалог, контакт у педагогічному діалозі; структура педагогічного спілкування; стиль педагогічного спілкування; конфлікт у педагогічній взаємодії);

- «Психолого-педагогічні умови майстерної взаємодії в педагогічному спілкуванні» (особистість учителя як інструмент впливу в педагогічній взаємодії; характеристика перцептивної сторони педагогічного спілкування; увага й ува вчителя; способи комунікативного впливу: переконування і навіювання; стратегії взаємодії у професійно-педагогічній комунікації як характеристика інтерактивного компонента педагогічної взаємодії);

- «Мовлення вчителя як засіб педагогічної праці» (мовлення і комунікативна поведінка вчителя; функції мовлення вчителя у взаємодії з учнями; умови ефективності професійного мовлення вчителя; шляхи вдосконалення мовлення майбутнього вчителя);

- «Технологія організації педагогічної взаємодії у процесі індивідуальної бесіди» (індивідуальна педагогічна бесіда як модель діалогічної взаємодії; структура бесіди, етапи моделювання; забезпечення психологічного контакту на початку бесіди; роль невербальних засобів; методика контактної взаємодії як технологія забезпечення контакту; техніки взаємодії у процесі аналізу проблеми та пошуку її вирішення; прийоми педагогічної взаємодії).

Майбутні вчителі початкових класів у процесі фахової підготовки навчаються професійного спілкування. Як і будь-який вид навчання, навчання спілкування – це двобічний процес, який складається з діяльності здобувача (учіння) та діяльності педагога (викладання) [4, с. 127].

Загалом, навчання спілкування – це планова робота, спрямована на озброєння майбутніх учителів системою знань, умінь та навичок із спілкування, важливу роль у якій відіграє викладач. Тому, розглядаючи

студентство як динамічне, відносно однорідне вікове утворення зі специфічним способом і стилем життя, демографічною, соціально-класовою та професійною диференціацією, можна зазначити, що динаміка професійно-педагогічної комунікації у закладах вищої освіти потребує формувального, облагороджувального впливу викладацького спілкування; тонізуючої дії сприятливої соціально-психологічної атмосфери, яка залежить від професорсько-викладацького складу, його попереднього досвіду, загальної та комунікативної культури, системи цінностей та настанов [4, с. 13].

Процес навчання розпочинається із засвоєння знань як фундаменту, теоретичного базису становлення здобувача вищої освіти як професіонала. Однак знання залишатимуться мертвим багажем, якщо не навчитися ними користуватися, не вміти застосовувати їх на практиці, тобто коли не виробити практичних умінь на навичок користуватися ними. Тому можна зазначити, що вміння – це здатність виконувати певні дії на основі набутих знань, а навички – це дії, сформовані шляхом повторень, і в яких складові частини стають автоматичними, втрачаючи по елементу свідому регуляцію. Навички виникають з уміння як свідоме виконання дії, у процесі повторень трансформуються в автоматизований процес її виконання. Те, що така дія стала навичкою, означає, що індивід у результаті вправ набув можливості здійснювати цю операцію, не контролюючи процес її виконання свідомістю [4, с. 131].

Як слушно відзначає О. Березюк, діяльність педагога в освітньому процесі можна порівняти з мистецтвом. Під час створення мистецьких образів зростає митець, вдосконалюється його майстерність, так і педагог, навчаючи своїх вихованців, вчиться мистецтву навчання й сам. Складовими навчання, на думку вченого, є авторитет, етика викладача, його дисциплінованість, розвинена уява, здатність співчувати вихованцям, відчувати задоволення від своєї праці, неповторний характер. Педагог, як мислитель, усі ці компоненти вивчає, відбирає і використовує в різних

комбінаціях, щоб удосконалити своє мистецтво, перетворити свою особистість у неповторну, унікальну [8].

З таких позицій для майбутніх учителів початкових класів фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації потрібно починати з оволодіння основами педагогічного спілкування. З цією метою В. Кан-Калик запропонував систему вправ для учителів-початківців, яка включає в себе два цикли:

1. Вправи, спрямовані на практичне оволодіння елементами професійно-педагогічної комунікації, які сприяють розвитку комунікативних здібностей, набуттю навичок управління спілкуванням.

2. Вправи на опанування всієї системи спілкування в заданій педагогічній ситуації [32, с. 46].

Оскільки кожний науковець трактує педагогічну діяльність і взагалі значення вчителя у процесі навчання з учнями по-різному, то, на нашу думку, педагогічна і комунікативна діяльність педагога має бути творчою. Кожний вчитель у педагогічному процесі повинен постійно коригувати свою програму дій, максимально узгоджуючи її з конкретною ситуацією, а також під час спілкування збільшувати свій комунікативний досвід стратегії спілкування з власними нормами, прийомами і засобами.

Третя педагогічна умова – використання в освітньому процесі ЗВО методів активного навчання, які сприяють удосконаленню навичок професійно-педагогічної комунікації, формуванню мовленнєвих здібностей майбутніх учителів початкових класів – передбачає створення конкретних комунікативних ситуацій, близьких до природних. Важливо при цьому кожного здобувача вищої освіти залучити до дійства, пропонувати йому певну роль, допомагати розкрити свої потенційні можливості. Їхнє включення в ігрову діяльність дає можливість швидше ознайомитися з правилами та нормами спілкування. Формуванню досвіду вільного висловлювання думок, умінню виступати перед аудиторією сприяє

підготовка майбутніми вчителями початкових класів рефератів, наукових доповідей. Методи активного навчання (групові дискусії, ділові та рольові ігри, бесіди, комунікативні вправи, психогімнастика, домашні завдання) можуть стати основою комунікативного тренінгу, який має велике практичне значення в розвитку міжособистісного спілкування, особливо в процесі формування умінь і навичок майбутньої професійної взаємодії, професійно-педагогічної комунікації.

Отже, нами визначені такі психолого-педагогічні умови формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів: формування мотивів комунікативного самовдосконалення; націленість спеціальної підготовки під час навчання майбутніх учителів початкової школи на фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації; використання в освітньому процесі ЗВО методів активного навчання, які сприяють удосконаленню навичок професійно-педагогічної комунікації, формуванню мовленнєвих здібностей майбутніх учителів початкових класів.

2.3. Аналіз результатів дослідницько-експериментальної роботи

Дослідницько-експериментальна робота проводилася відповідно до обґрунтованих психолого-педагогічних умов формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки.

В експерименті брали участь 40 здобувачів третього-четвертого курсів (спеціальність Початкова освіта) (експериментальна група (ЕГ) – 20 студентів, контрольна (КГ) – 20 студентів), 5 викладачів факультету педагогічної освіти та соціальної роботи.

Для здійснення експерименту використовувалися такі методи: анкетування, поточне опитування, діагностика, педагогічне спостереження у природних умовах, аналіз силабусів освітніх компонентів, де вивчається спілкування, професійно-педагогічна комунікація.

Експеримент (констатувальний, формувальний та контрольний етапи) проходив у природних умовах – під час освітнього процесу, згідно з навчальним планом та розкладом занять.

Метою використання першого питальника було збір інформації щодо загального рівня комунікабельності майбутніх учителів початкових класів (див. Додаток Б).

У результаті було виявлено, що 37,5% респондентам властива нормальна комунікація, вони допитливі, охоче слухають цікавого співрозмовника, але, водночас, не люблять гучних компаній, екстравагантних витівок та багатослів'я; 18,8% – дуже товариські, зацікавлені, говірки, що часом дратує інших, така ж кількість (18,8%) опитаних замкнуті, неговірки, віддають перевагу самотності, у них мало друзів; 10% майбутніх учителів початкових класів хоча і залюбки беруть участь у всіх дискусіях, але серйозні теми можуть викликати у них нудьгу; 8,75% респондентів товариські, але з новими людьми обережні, неохоче беруть участь у суперечках і диспутах (у їхніх висловах часом занадто багато сарказму без усякої на те причини) і 6,25% – здобувачів некомунікабельні, на них важко покластися в будь-якій справі (див. рис.2.1)

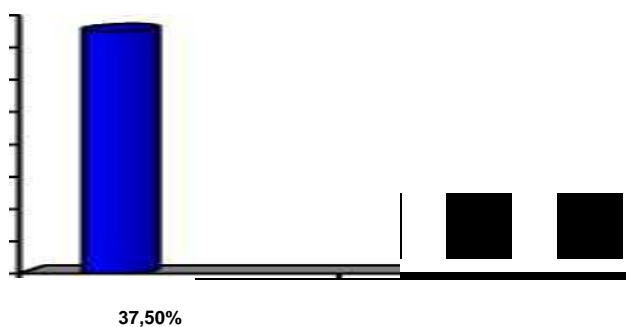

Рис.2.1. Результати проведеного опитування щодо загального рівня комунікабельності майбутніх учителів початкових класів.

Проведене опитування через одержані відповіді на запитання «Вам легше формулювати свою думку у письмовій формі, ніж в усній?» – 60% здобувачів відповіли «так» засвідчило недостатній рівень комунікабельності майбутніх учителів початкових класів.

Нами було також проведено діагностику ефективності професійно-педагогічної комунікації «Модифікований варіант анкети за О. Леонтьєвим» (див. рис. 2.2).

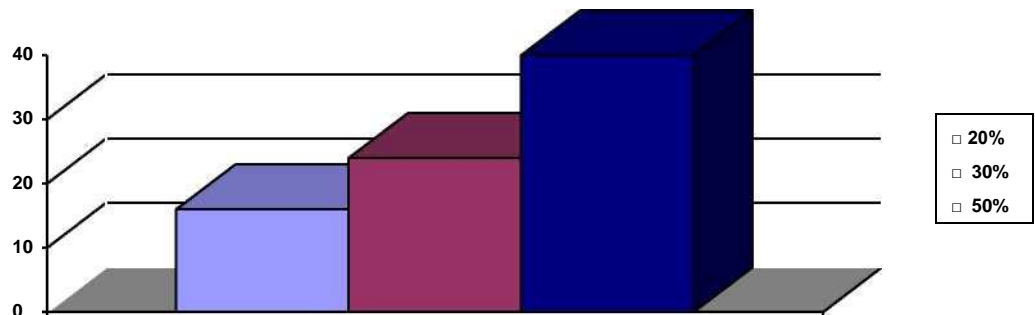

Рис. 2.2. Результати проведеної діагностики ефективності професійно-педагогічної комунікації

Таким чином, вище зазначені діагностувальні методики допомогли нам визначити рівень сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів на констатувальному етапі дослідження і сприяли розробці спеціальних методик, тренінгів, вправ та практичних занять для вдосконалення таких навичок.

Практичні заняття постають засобом формування активних навичок здобувачів вищої освіти з професійно-педагогічної комунікації. У цьому напрямі велику роль відіграє робота викладачів з надання здобувачам якомога більшої можливості користуватися усною формою мовлення. Оволодіння знаннями, опанування професійними вміннями й навичками є засобом поглибленого занурення у сутність фахової діяльності. Викладач, що здійснює навчання майбутніх учителів початкових класів діалогічному спілкуванню, повинен працювати над опануванням навичок налагодження паритетного діалогу зі здобувачами, тобто має навчатися сприймати партнера як рівного собі співрозмовника, дозволяти йому оцінювати свої судження. Практичною основою такого діалогу є вміння ставити запитання собі та іншим. Це не просто вміння, а специфічне мистецтво, що передбачає бездоганне володіння мовленням, чуйність до комунікативних проявів

партнера, особливо до невербальних сигналів, і здібність відрізняти щирі відповіді від нещирих. Педагог-професіонал повинен уміти вислухати, зрозуміти, пояснити, довести, запитати й відповісти, переконати, створити атмосферу довіри під час бесіди і ділового настрою у співбесіді, знайти тонкий підхід, зняти напруження, розв'язати конфліктні питання. При опитуванні викладачів кафедр більшість із них зауважили, що для формування навичок професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів, потрібно реалізовувати навчання через:

- організацію колективної діяльності здобувачів;
- забезпечення суб'єктивної значущості змісту навчання як для колективу, групи, так і для конкретної особистості;
- створення конкретних комунікативних ситуацій, близьких до природних, надання студентам можливості вільного вибору, висловлення особистої думки, власного ставлення до проблеми;
- добір варіативних ситуацій навчання, близьких до виробничих;
- акцентування уваги на мові та мовленні викладача та здобувачів освіти, що використовуються не лише як регулятор поведінки, а й засіб спонукання до професійної діяльності, самостійності мислення шляхом створення проблемних ситуацій.

Отже, аналіз констатувального експерименту показав такі результати: було виявлено, що 46% майбутніх учителів початкових класів притаманний високий рівень сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації, 38% – середній рівень і 16% – низький. Майбутні вчителі початкових класів загалом знають суттєві особливості педагогічного спілкування та його структуру; сутність складників орієнтування в педагогічній ситуації; основні причини помилок, що призводять до виникнення перешкод у педагогічній діяльності; види цих перешкод і засоби їхнього уникнення, володіють змістовим аспектом техніки мовлення та засобами його виразності. Вони вміють визначити власні можливості в педагогічному спілкуванні, володіють

технікою, логікою й виразністю мовлення; використовують міміку й жести під час професійно-педагогічної комунікації. Однак, для досягнення кращого результату і для вдосконалення професійного спілкування потрібно працювати, застосовуючи низку вправ та тренінгів на заняттях при навчанні навичкам професійно-педагогічної комунікації у площині виокремлених психолого-педагогічних умов.

Для вдосконалення навичок професійно-педагогічної комунікації було проведено бесіду про причини неефективного спілкування, щоб кожен здобувач зрозумів, які проблеми є особисто у нього та визначив, над чим потрібно попрацювати.

Наведемо приклад одного із кроків нашої бесіди. Крок 1. «Неслухання, замість уважного слухання та недоречна реакція, замість доречної».

Майбутнім учителям початкових класів запропонували дискусію з питань ефективного слухання і поставили їм такі запитання: «Що заважає двом особам порозумітися? Які помилки під час посилення повідомлень, вислуховування та реагування на них перешкоджають спілкуванню? Назвіть чотири причини, з яких спілкування двох осіб може бути невдалим».

На ці запитання, до прикладу Ольга Г. дала таку відповідь: «Двом особам заважає порозумітися нечітке висловлювання думок, невислуховування до кінця того, що говориться, спроби висловити все одразу однією фразою, загалом партнери, спілкуючись між собою, мають на увазі різні речі, говорячи нібито про одне й те ж саме».

Нами виявлено, що деяким майбутнім учителям початкових класів важко сформулювати свою думку і висловити її, деякі - сором'язливі, а інші не розуміють свого партнера зі спілкування.

Під час проведення практичних занять деякі здобувачі вищої освіти припускалися таких помилок у спілкуванні:

- невпорядкованість думок перед їхнім висловленням;
- наявність занадто багатьох не пов'язаних між собою слів;

- відсутність достатньої інформації і повторень для їхнього розуміння;
- нехтування обсягом інформації про предмет мови, яким володіє слухач;
- обміркування власної відповіді під час висловлювання співрозмовника;
- зосередження уваги на окремих деталях, а не на цілісному висловлюванні;
- оцінювання інформації співрозмовника ще до того, як можна було повністю зрозуміти почуте.

У площині визначених у попередньому підрозділі психолого-педагогічних умов було проведено спеціальну педагогічну гру, учасники якої грали роль педагога, учнів, експертів, що оцінювали діяльність майбутніх учителів початкових класів.

Для студентів-педагогів було поставлено завдання розповісти відомий їм навчальний матеріал перед аудиторією.

Завдання студентам-учням: потрібно було уявити, що вони - учні на уроці та діяти відповідно до вимог учителя.

Студентам-експертам потрібно було спостерігати, аналізувати і визначити труднощі, що виникають у студента-педагога в ситуації професійного спілкування; проаналізувати подані ситуації й назвати компоненти професійно-педагогічної комунікації, які необхідно реалізувати педагогу; визначити наскільки вони вмотивовані до комунікативного самовдосконалення; емоційно налаштовані на професійно-педагогічну комунікацію.

Проведення цієї гри дало змогу визначити, що труднощі в спілкуванні пов'язані з реалізацією умінь та навичок професійно-педагогічної комунікації (створення творчої атмосфери, що, насамперед, виявляється в умінні керувати своїм емоційно-психічним станом; володіння соціальною перцепцією,

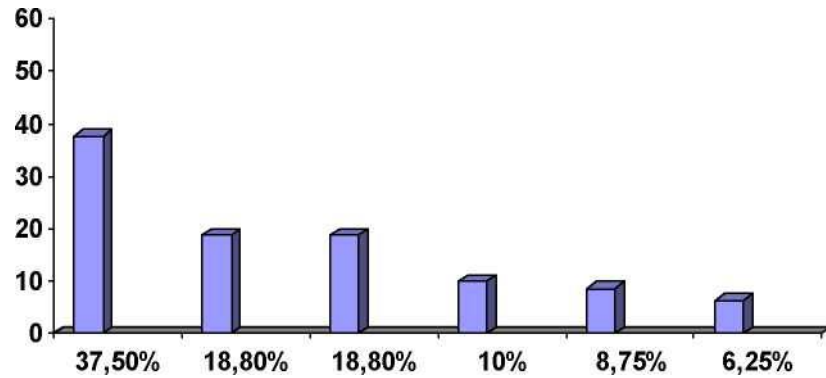
мовленнєвими здібностями; використання в освітньому процесі ЗВО методів активного навчання, мовленнєвих і немовленнєвих засобів взаємодії з аудиторією.

Здобувачі вищої освіти зробили висновок, що майбутній учитель початкових класів має володіти собою, бути емоційно налаштованим на професійно-педагогічну комунікацію, організовувати конструктивну взаємодію з аудиторією, зважаючи на інформацію, що надходить до нього від аудиторії через канали зворотного зв'язку.

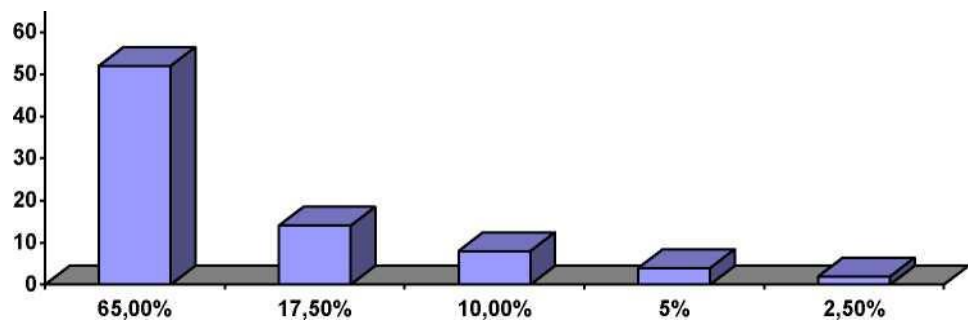
Після проведення різних вправ та тренінгів, які зазначені в додатках, доцільним є визначення остаточного результату експериментального дослідження через здійснення математично-статистичного аналізу.

Отже, порівняємо сформованість навичок професійно-педагогічної комунікації здобувачів контрольної та експериментальної групи. Нагадаємо, що у процесі констатувального та контрольного етапів дослідження ми визначили рівні сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів, зазначених у підрозділі 2.1.

Після проведення в грудні 2023 р. констатувального етапу дослідження, з експериментальною групою проводили вище зазначені ігри, вправи для вдосконалення сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації. По завершенні формувального експерименту було виявлено такі результати (див. рис. 2.3, 2.4):

Рис. 2.3. Результати опитування щодо загального рівня комунікабельності майбутніх учителів початкових класів в експериментальній групі (грудень 2023).

Рис. 2.4. Результати опитування щодо загального рівня комунікабельності майбутніх учителів початкових класів у контрольній групі (червень 2024)

Результати стали набагато кращими, оскільки 65% опитаних притаманна ефективна комунікація, а на першому зрізі таких здобувачів було 37,5%; 17,5 % дуже товариські, зацікавлені у спілкуванні з іншими, а на першому – 18,8%; 10% – замкнуті, неговіркі, відають перевагу самотності, а було 18,8% ; 5% – товариські, але з новими людьми обережні, а на першому зрізі – 8,75% і 2,5% виявилися некомунікабельні (див. таблицю 2.2).

Порівняльні дані проведеного опитування щодо загального рівня комунікабельності майбутніх учителів початкових класів (ЕГ і КГ)

Характеристика рівнів комунікабельності	ЕГ	КГ
Ефективна комунікація	65%	37,5%
Дуже товариські, зацікавленні у спілкуванні з іншими	18,8%	14,5%
Замкнуті, неговіркі, віддають перевагу самотності	18,8%	10%
Товариські, але з новими людьми обережні	8,75%	5%
Некомунікабельні	2,5%	6,25%

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що значна частина майбутніх учителів початкових класів в ЕГ (58%) володіють високим рівнем сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації, емоційно налаштовані на професійно-педагогічну комунікацію, організацію конструктивної взаємодії з аудиторією, характеризуються чітко вираженим стійким інтересом до професійного спілкування і бажанням до постійного самовдосконалення та зацікавленістю у взаємодії з іншими, 40 % – засвідчили середній рівень і 2% – низький. У КГ натомість зафіксовано такі результати: високий рівень – 42 %, середній – 39% , низький – 19%. Отже, дані експерименту свідчать про ефективність запропонованих психолого-педагогічних умов формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації.

ВИСНОВКИ

1. У процесі аналізу наукових джерел розкрито сутність категорії «професійно-педагогічна комунікація», яка характеризується нами як система безпосередніх чи опосередкованих зв'язків, взаємодій педагога, що реалізуються за допомогою вербальних і невербальних засобів, комп'ютерної комунікації з метою взаємообміну інформацією, моделювання й управління процесом комунікації, регулювання педагогічних відносин. Уточнено зміст ключових понять дослідження: «комунікація», «педагогічна комунікація», «спілкування», «педагогічне спілкування». Комунікація є багатограним феноменом, що охоплює широкий спектр аспектів людської взаємодії, від індивідуальних до глобальних рівнів. У сучасних реаліях проблема комунікації є однією з найважливіших в усіх сферах життєдіяльності людини, і зокрема, в освітній, яка покликана забезпечити її підготовку до життя у світі різноманітних зв'язків, відносин, комунікативних можливостей. Педагогічна комунікація визначається як вид професійно-комунікативної діяльності, спрямованої на організацію партнерської взаємодії з учасниками освітнього процесу, створення сприятливого психологічного клімату і емоційного контакту, з метою обміну навчальною інформацією, досвідом, думками, інтересами, почуттями між суб'єктами спілкування для досягнення очікуваного результату. Спілкування розглядається нами як процес взаємодії, зумовлений потребами у спільній діяльності людей. Педагогічне спілкування – це особлива діяльність учасників освітнього процесу, спрямована на створення, формування, підтримку, зміцнення їхнього співробітництва.

2. Схарактеризовано педагогічне спілкування як важливу складову професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів. Виявлено, що педагогічне спілкування допомагає вчителю організувати взаємодію на уроці й поза ним у цілісний процес. Налаштований на особистісно орієнтовне спілкування, комунікацію вчитель демонструє відкритість, доступність, створює для молодших школярів можливості для

висловлювання думок і почуттів. Він має бути справедливим, довіряти їм, визнавати їхню неповторність, цікавитися їхнім життям, проблемами, бути готовим завжди допомогти. Загалом педагогічне спілкування – це форма навчальної взаємодії та співробітництва вчителя й здобувачів освіти, одна з найважливіших умов об'єднання людей для спільної діяльності, для навчання і виховання. Ефективністю спілкування педагога є його спрямованість на дитину, професійне володіння комунікативною поведінкою, уміння долати комунікативні бар'єри й труднощі. Педагогічне спілкування розглядається як важлива складова професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкової школи, один із головних елементів професійної майстерності вчителя, що відіграє важливу роль у взаємодії з учнями, батьками, колегами.

3. Визначено критерії й рівні сформованості у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації та виявлено стан її сформованості на констатувальному етапі педагогічного експерименту.

Критеріями сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів, на нашу думку, є *володіння комунікативним етикетом, граматично правильне мовлення, здатність ясно і чітко виражати думки, керування своїм психічним станом, встановлення емоційного контакту та створення творчої атмосфери для продуктивної діяльності*. Для проведення експерименту та опрацювання результатів визначено *три рівні* сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів: *високий, середній, низький*. Аналіз констатувального експерименту показав такі результати: було виявлено, що 46% майбутніх учителів початкових класів притаманний високий рівень сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації, 38% – середній рівень і 16% – низький. Майбутні вчителі початкових класів загалом знають суттєві особливості педагогічного спілкування та його структуру; сутність складників орієнтування в педагогічній ситуації; основні причини помилок, що призводять до виникнення перешкод у педагогічній

діяльності; види цих перешкод і засоби їхнього уникнення, володіють змістовим аспектом техніки мовлення та засобами його виразності. Вони вміють визначити власні можливості в педагогічному спілкуванні, володіють технікою, логікою й виразністю мовлення; використовують міміку й жести під час професійно-педагогічної комунікації. Однак, для досягнення кращого результату і для вдосконалення професійного спілкування потрібно працювати, застосовуючи низку вправ та тренінгів на заняттях при навчанні навичкам професійно-педагогічної комунікації у площині виокремлених психолого-педагогічних умов.

4. Обґрунтовано й експериментально перевірено ефективність психолого-педагогічних умов формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації у процесі фахової підготовки.

У контексті дослідження з урахуванням напрацювань учених визначено, що для ефективного формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів у процесі професійної підготовки потрібно дотримуватися таких психолого-педагогічних умов:

- формування мотивів комунікативного самовдосконалення;
- націленість спеціальної підготовки під час навчання майбутніх учителів початкової школи на фахове самовиховання і навчання у сфері професійно-педагогічної комунікації;
- використання в освітньому процесі закладу вищої освіти методів активного навчання, спрямованих на вдосконалення навичок професійно-педагогічної комунікації, формування мовленнєвих здібностей майбутніх учителів початкових класів.

Дослідницько-експериментальна робота проводилася відповідно до обґрунтованих психолого-педагогічних умов формування навичок професійно-педагогічної комунікації у майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки. В експерименті брали участь 40

здобувачів третього-четвертого курсів (спеціальність Початкова освіта) (експериментальна група (ЕГ) – 20 студентів, контрольна (КГ) – 20 студентів), 5 викладачів факультету педагогічної освіти та соціальної роботи. Для здійснення експерименту використовувалися такі методи: анкетування, поточне опитування, діагностика, педагогічне спостереження у природних умовах, аналіз силабусів освітніх компонентів, де вивчається спілкування, професійно-педагогічна комунікація.

За результатами проведеного дослідження зроблено висновок, що значна частина майбутніх учителів початкових класів в ЕГ (58%) володіють високим рівнем сформованості навичок професійно-педагогічної комунікації, емоційно налаштовані на професійно-педагогічну комунікацію, організацію конструктивної взаємодії з аудиторією, характеризуються чітко вираженим стійким інтересом до професійного спілкування і бажанням до постійного самовдосконалення та зацікавленістю у взаємодії з іншими, 40 % – засвідчили середній рівень і 2% – низький. У КГ натомість зафіксовано такі результати: високий рівень – 42 %, середній – 39% , низький – 19%.

Отже, дані експерименту свідчать про ефективність запропонованих психолого-педагогічних умов формування у майбутніх учителів початкових класів навичок професійно-педагогічної комунікації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Амеліна С. М. Тренінги з розвитку умінь та навичок діалогічного спілкування: посібник. Д.: Пороги, 2005. 73с.
2. Аносів І. П., Яремчук СВ., Молодиченко В.В. Психологічні основи педагогічного спілкування: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів.К.: Інститут сучасного підручника, 2007. 272с.
3. Арват Ф.С, Коваленко Є.І., Кириленко СВ., Щербань П.М. Культура спілкування: Навчально-методичний посібник для вчителів шкіл, студентів педагогічних вузів, дітей педагогічних училищ і батьків / Інститут змісту і методів навчання. К., 1997. 328с.
4. Барановська Л.В. Навчання студентів професійного спілкування - Біла Церква: Білоцерківський державний аграрний університет, 2002. 255с.
5. Бацевич Ф. С. Основи комунікативної лінгвістики. К. : Видавничий центр «Академія», 2004. 344 с.
6. Блинова О.С. Формування відкритості до спілкування у майбутнього педагога: Автореф. дис. канд. психол. наук: 19.00.07. / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2000. 16с.
7. Бутенко Н.Ю. Комунікативна майстерність викладача: навчальний посібник / Київський національний економічний університет. К.:КЕНУ, 2005. 336с.
8. Василюшина Т.В. Емпатія як фактор ефективності педагогічного спілкування: дис... канд. психол. Наук: 19.00.07 / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АПН України. К., 2000. 235с.
9. Вахоцька І.О. Психологічні особливості міжособистісного взаєморозуміння в системі „вчитель-учень” як умова попередження конфліктів: дис. канд. психол. наук. 19.00.05 / Інститут психології ім. Т.С. Костюка АПН України. К., 2000. 178с.
10. Вашека Т.В., Гічан І.С. Психологія спілкування: Навчально-методичний комплекс.К.: Книжкове видавництво національного авіаційного

університету, 2006. 184с.

11. Великий тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. К., Ірпінь: ВТФ „Перун”, 2004. 1440с.
12. Волкова Н.П. Професійно-педагогічна комунікація: навч. посібник. К.: ВЦ «Академія». 2006. 256 с.
13. Гічан І.С. Психотехнологія ділового спілкування. Конспект лекцій. К.: Копі-центр, 2003. 78с.
14. Гончаренко Т. Як спілкуватися з дитиною. *Початкова освіта*. 2003. №36. С.8-10.
15. Джонсон Д.В. Соціальна психологія: тренінги міжособистісного спілкування / Пер. з англ. В.Хомика. Київ: Вид. Дім «КМАкадемія», 2003. 288с.
16. Джонсон Д.В. Удосконалення вміння спілкуватись. *Практична психологія та соціальна робота*. 2004. №8. С. 18-36.
17. Дідковська І., Шишлова Н. Деякі засоби ефективного спілкування. *Завуч*. 2003. №12. С. 7.
18. Довженко О.О. Проблема спілкування педагога з дітьми у педагогічній теорії та практиці України другої половини ХІХ-початку ХХ ст.: дис... канд. пед. наук: 13.00.01 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди. Х., 2004. 217с.
19. Докаш В.І., Попелешко О.А., Чупаєвський В.А. Етика та психологія ділового спілкування: Навчально-методичний посібник / Чернецький державний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 1999. 68с.
20. Долинська Л.В., Уварові Ю.В. Формування стилевих особливостей педагогічного спілкування у майбутніх педагогів. К., 2005. С.8.
21. Дороніна М.С. Культура спілкування ділових людей: Навчальний посібник. 2.вид. К.: КМАcademia, 1998.191 с.
22. Дорошенко С.І., Захарчук А.С, Басенко Г.Т., Лашенко Н.О. Українська мова професійного спілкування: навчальний посібник для студентів ВНЗ. Суми: Довкілля, 2007. 281с.

23. Дубінка М. Психолого-педагогічні умови забезпечення ефективного міжособистісного спілкування. *Рідна школа*. 2007. №4. С.33-36.
24. Дунець А.М. Психологія спілкування: Навчальний посібник для студентів спеціальностей «Соціальна педагогіка» та «Практична психологія» / Технологічний університет Поділля. Хмельницький, 2003. 142с.
25. Зарецька І. Культура педагогічного спілкування. *Директор школи України*. 2005. №8 - 10. С. 139-154.
26. Згнітно А.П., Данилюк І.Г. Українське ділове мовлення професійне і непрофесійне спілкування. Донецьк: ТОВ ВКФ «БАО», 2004. 480с.
27. Зязюн І. Краса педагогічної дії: навчальний посібник для викладачів, аспірантів, студ. серед та вищих навч. закл. / І.А. Зязюн АПН України. Ін-т педагогіки і психології проф. освіти. Київ: Українсько-фінський ін-т менеджменту і бізнесу, 1997. 302 с.
28. Івашина Є, Ткачук Л. Абетка етикету спілкування. *Сільська школа України*. 2004. № 12. С. 17-24.
29. Коваленко О.Г. Розвиток емпатії та атракції майбутнього педагога як умова професійного спілкування: Дис... канд. психол. Наук: 19.00.07 / Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г. Короленка. Полтава. 2004. 226с.
30. Кожурахь Г. Твої вершини: Проблема толерантності в міжособистісному спілкуванні. *Управління освітою*. 2007. №21. С.14-15.
31. Колодько Т. Педагогічна культура спілкування у навчально - виховному процесі загальноосвітньої школи. *Рідна школа*. 2008. №4. С. 1214.
32. Комарова І.І. Формування у майбутніх педагогів культури педагогічного спілкування: дис... канд. пед. наук: 13.00.04 / Вінницький державний педагогічний університет ім. Михайла Коцюбинського. Вінниця, 2000. 189с.
33. Комунікативність педагога. Професійно-педагогічне спілкування: Методичний посібник до проведення лабораторно-практичних занять з курсу „Основи педагогічної творчості” / Національний педагогічний

університет ім. М.П. Драгоманова / В. Х. Сидоренко(уклад.). К., 2009.32с.

34. Корніяка О.М. Педагогічна діяльність і культура педагогічного спілкування. Практична психологія та соціальна робота. 2003. №1.С.38-43.

35. Король В. Педагогічне спілкування. Завуч. 2006. №3. С.12-13.

36. Коць М.О. Майбутній педагог: готовність до професійного спілкування: Навчальний посібник для студентів педагогічних, психологічних спеціальностей вищих закладів освіти. Луцьк: Редакційно-видавничий відділ «Вежа», 2000. 164с.

37. Кубрак О.В. Етика ділового та повсякденного спілкування: Навчальний посібник з етикету для студентів. Суми: ВТД «Університетська книга», 2001. 207с.

38. Культура ділового спілкування: Навчальний посібник / Л.Г. Зубенко (уклад.), Віктор Дмитрович Келецов (уклад.). К.: ЕпсОб,2000.200с.

39. Культура спілкування / За творами В.О. Сухомлинського. Завуч.2003. №7. С.7-8.

40. Локарева Г.В., Міщик Л.І., Почерніна О.О. Педагогічне спілкування: Науково-методичний посібник / Запорізький державний університет.Кафедра педагогіки та психології. Запоріжжя, 2000. 154с.

41. Луценко І.О. Дитина і дорослий: вчимося спілкуватись: готуємось до мовленнєвого спілкування з дошкільниками / Національний педагогічний університет ім. М.П. Драгоманова. Інститут розвитку дитини. К.: Світич, 2008. 202с.

42. Майковська О. Організація педагогічного спілкування/ Основні рекомендації. Психолог. 2006. № 1 1. С.28-29.

43. Майстерність педагогічного спілкування у професійно орієнтованих ситуаціях / Ніжинський державний університет ім. Миколи Гоголя / Т. В. Андрущенко (уклад.). Ніжин: Видавництво НДУ ім. М. Гоголя, 2007. 127с.

44. Максименко С.Д., Заброцький М.М. Технологія спілкування: комунікативна компетентність педагога: сутність і шляхи формування:

Посібник.К.: Главник, 2005. 112с.

45. Мистецтво спілкування/ Національна парламентська бібліотека України / О.Ляхно (підгот.). К., 2008. 55с.

46. Ольшанська Н. Роль позиції в педагогічному спілкуванні. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід.* 2007. №7. С.35-46.

47. Ольшанська Н. Техніка педагогічного спілкування. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід.* 2007. №6. С.43-55.

48. Опалюк О.М., Сербалюк Ю.В. Культура спілкування. Психологічні основи професійного спілкування: навчально-методичний посібник / Кам'янець-Подільський: МЕДОБОРИ (ПП Мошак М.І.), 2004. 192с.

49. Осоріна М., Сидоренко К. Аналіз важливих ситуацій спілкування. *Відкритий урок: розробки, технології, досвід.* 2006. №19-20. С. 23-27.

50. Островерхова Н. Майстерність педагогічного спілкування. *Завуч.* 2006. №4. С.9-11 (Вкладка).

51. Педагогічна майстерність: підручник / І.А. Зязюн, Л.В. Крамущенко, І.Ф. Кривонос та ін.; За ред.І.А. Зязюна. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ: Вища школа, 2004. 422с.

52. Педагогічне спілкування. Комунікативна атака. *Відкритий урок.* 2003. №1.С.30-34.

53. Петренко С.Є. Спілкування - найцінніший скарб. *Обдарована дитина.* 2007. №3. С. 62-66.

54. Різун В. В. Теорія масової комунікації : підручник. К.: Просвіта, 2008. 260 с.

55. Розвиток навичок ефективного спілкування між дорослими та дітьми / Носова Т.М., Грінберг М.С, Артеменко СМ., Дем'янчук О.О. *Психологічна газета.* 2004. №14. С.16-19.

56. Савенкова Л.О. Професійне спілкування майбутніх викладачів як об'єкт психолого-педагогічного управління / Київський національний економічний університет ім.Вадима Гетьмана. К.,2005. 209с.

57. СавенковаЛ.О. Теоретико-методичні основи підготовки

майбутніх педагогів до професійного спілкування / Київський національний економічний університет. К., 1997. 127с.

58. Садкіна В.І. Психологія спілкування. Прийоми активного слухання. *Економіка в школах України*. 2006.№7. С.51-54.

59. Святкова О. Педагогічний аспект у дослідженні феномена опору успілкуванні педагогай дитини. *Шлях освіти*. 2005. № 32. С.41-43.

60. Сіроштан С. Сходинки до гармонії у спілкуванні. *Психологічна газета*. 2007. №7. С.16-28.

61. Слухання як основа педагогічного спілкування. *Завуч*. 2004. №15. С.1-8.

62. Терлецька Л. Педагогічне спілкування. *Психолог*. 2002. №4. С.17-18.

63. Тлумачний словник української мови: Понад 12500 статей (близько 40000 слів) / За ред. д-ра філософський наук, проф. В.С. Калачника. Х.: Прапор, 2002. 992с.

64. Тренінги спілкування / Т.Гончаренко (упоряд.) Київ: „Редакції загальнопедагогічних газет”, 2004. 120с.

65. Федоренко Ю. Комунікативна компетенція як найважливіший елемент успішного спілкування. *Рідна школа*. 2002. №1. С.63-65.

66. Фенцик О. М. Дидактичні умови формування культури педагогічного спілкування у процесі підготовки фахівців освітньої галузі / Інноваційна педагогіка: науковий журнал Причорноморського науково-дослідного інституту економіки та інновацій. Одеса 2019. Випуск 15. Том2. С.156-160.

67. Филипчук В.С. Спілкування як соціально-педагогічна взаємодія: навчально-довідковий посібник/ Чернівецький національний університет ім. Юрія Федьковича. Чернівці: Рута, 2001. 96с.

68. Філатова Н.С. Підготовка майбутніх вчителів до організації спілкування дітей у процесі розвиваючих ігор: дис... канд.пед. наук: 13.00.04 / Харківський державний педагогічний університет ім. Г.С Сковороди. Х., 2002.

22 4с.

69. Філософський словник / За ред. В.І. Шинкарука. 2.вид, перероб. і доп. Київ: Голов. ред. УРЕ, 2006. 800с.
70. Цимбалюк І. Педагогічне спілкування: цілі та цінності. *Управління освітою*. 2003. №7. С.8-9.
71. Чихаєв В.П. Культура і техніка мовлення педагога. *Педагогічна творчість і майстерність*. К., 2000. 161с.
72. Чмут Т. К., Чайка Г.Л. Етика ділового спілкування: навч. посіб. 5-тевид., стер. Київ: Вікар, 2006. 223с.
73. Шапар В.Б. Психологічний тлумачний словник. Х.: Прапор, 2004. 640 с.
74. Щербан Т. Д. Психологія навчального спілкування / Інститут психології ім. Г.С. Костюка АНН України. К.: Міленіум, 2004. 345с.
75. Якимчук Б.А., Якимчук І.П. Психологія спілкування: теорія та практика. Умань: РВЦ „Софія”, 2007. 112 с.

ДОДАТКИ

Додаток А.1

Тренінг «Діалог із дзеркалом»

Мета: Усвідомлення вимог до себе самого

Хід заняття:

Студенти розглядають себе у дзеркалі, не відволікаючись і концентруючи увагу на власному зображенні.

Аналізують зовнішній вигляд віддзеркаленої особи, відзначаючи, що їм подобається, а що може відштовхнути співрозмовника, загальне враження від свого зображення у дзеркалі, намагаючись сприймати його сторонніми очима. Роблять висновки щодо того, які вимоги треба поставити до себе і намагаються їх виконувати, щоб справити на співрозмовника приємне враження [1].

Заняття : Справити гарне враження

Мета: Навчитися справляти гарне враження на різних співрозмовників.

Хід заняття:

Заняття проводиться у групах по 4 студенти, які в свою чергу поділяються для проведення діалогів на пари таким чином, щоб у рамках міні-групи кожен із учасників провів по 3 діалоги.

Завдання, яке ставиться перед кожним учасником, - справити приємне враження на кожного свого співрозмовника. Враховуючи те, що різні люди мають різне сприйняття, учаснику діалогів доводиться дотримуватися загальних правил (бути ввічливим, посміхатися, не бути набридливим тощо) і при цьому враховувати потенційну і дійсну реакцію кожного конкретного співрозмовника. Це стимулює до роботи над собою, дозволяє подивись на себе очима кількох інших людей, співставити їхні враження і зробити висновки щодо того, наскільки приємним співрозмовниками Ви є, що Вам вдається, а над чим треба попрацювати, щоб справляти на різних партнерів приємне враження [1].

Додаток А.2

Тренінг «Володіємо собою»

Мета: Навчитися стримувати свої негативні почуття

Хід заняття:

Учасники тренінгу поділяються на пари. Кожна пара вибирає для розмови тему, що є досить неприємною для обох співрозмовників.

- Ведучи діалог, кожен прислухається до себе:
- чи не відбуваються у його організмі якісь зміни;
- які почуття виникають;
- як ці почуття можуть проявитись;
- чи не починаю я гарячкувати;
- чи не напружуюся я;
- чи не пробуджується у мені незадоволення, роздратування,

обурення, гнів;

- чи не переносу я негативне ставлення до теми на особу свого співрозмовника.

Після точного визначення свого стану учасник починає пошуки шляхів опанування власними почуттями. Це може бути, наприклад:

- негайне припинення діалогу;
- витримування паузи;
- пошуки аргументів для відстоювання власної позиції;
- інші варіанти.

Кожен встановлює для себе, до якого варіанта він схиляється на даний момент, і робить висновки, на що йому ще потрібно звернути увагу [1].

Додаток А.3

Вправа «Розумію твої почуття»

Мета: Навчитися уважно спостерігати за співрозмовником та збагнути його почуття

Хід заняття:

Учасники поділяються на пари. Кожен з них повинен:

- спостерігати за співрозмовником, звертаючи увагу на вираз обличчя;
- уважно прислухатися до того, що говорить партнер і як він це говорить;
- намагатися зрозуміти, які почуття відчуває зараз опонент, спираючись на свої спостереження;
- обміркувати, як найкраще показати партнеру, що його почуття розуміють;
- висловити і продемонструвати своє розуміння [1, с. 53].

Додаток А.4

Вправа «Довірливі розмови»

Мета: Розвинути довіру та відвертість

Хід заняття:

На початку заняття викладач обговорює зі студентами, яким чином можна досягти встановлення довірчих відносин між партнерами у діалозі і вислуховує їхні пропозиції. У свою чергу, він пропонує учасникам тренінгів особисто переконатися, як сприяє розвитку довіри відвертість з боку кожного учасника.

Члени групи об'єднуються у пари і розпочинають діалог, який нагадує поглиблене знайомство. Обов'язковою умовою цього діалогу є те, що кожен його учасник вирішує, що він може довірити своєму співрозмовнику. Крім того, кожен студент намагається викликати довіру до себе, яка виражатиметься у ступені відвертості, виявленої йому його партнером. Само собою зрозуміло, що жоден із учасників тренінгів не зловживатиме довіреними йому даними,

повідомленнями чи, навіть, таємницями. На діалоги відводиться близько 20 хвилин. Для створення невимушеної атмосфери можна включити спокійну класичну музику, на фоні якої краще відбуватиметься довірче спілкування.

Після того, як діалоги завершилися, учасники тренінгів знову збираються групою та коротко аналізують, що вдалося, а чого не вдалося досягти і чому [1, с. 53].

Вправа «Ти про мене ще не знаєш...»

Учасники поділяються на пари. Особа А протягом 3 хвилин розповідає про себе за допомогою таких речень: „Ти про мене ще не знаєш, що я...”. Особа Б слухає. Через 3 хвилини - зміна ролей. Намагайтеся бути настільки відвертими, настільки ви можете. Ризикуйте! А тепер протягом 5 хвилин залишайтеся у тих само парах і ставте запитання один одному, які виникли у процесі виконання вправи. Можете використовувати цей час для вільного спілкування.

Вправа «Зоряний контакт»

Учасники поділяються на пари. Сядьте близько один напроти одного. Протягом 3 хвилин Ви повинні бути разом, не озиваючись один до одного. Спробуйте утримати зоровий контакт. Це може викликати зорове напруження або бажання сміятися. У такому випадку зробіть кілька глибоких вдихів і видихів. Намагайтеся реєструвати у свідомості все, що з вами відбуватиметься (думки, уявлення, спогади, почуття).

Обговорення.

- Для чого, на Вашу думку, ми робимо цю вправу?
- Що Ви відчували?
- Які були труднощі?
- Що було найцікавішим, найважливішим?
- Якого досвіду Ви набули під час цієї вправи?

Щоб у Вас розвивалися добрі взаємини з іншою людиною, Ви повинні бути відвертим, і лише тоді вона буде мати можливість пізнати Вас. Але Ви ризикуєте, бо Вас можуть відштовхнути. Тому, щоб стати відвертим, Ви повинні вірити, що відповідь іншої особи не ранить Ваших почуттів, що вона не нехтуватиме Вами і що не використає Ваші слабкі сторони. Те саме можна сказати і про іншу людину, яка довіряється Вам, довіра буде рости, якщо Ви не будете використовувати її слабкі сторони, висміювати і відштовхувати її.

Якщо хтось відкривається Вам, а Ви залишаєтеся потайними, то він не буде тобi довіряти. Якщо Ви у відповідь на відвертість починаєте насміхатися або читати моралі й засуджувати, тоді й іншій теж втраять до Вас довіру. Теплий вираз Вашого обличчя, приязна усмішка, доброзичливість у голосі, дружня поведінка допоможуть Вам здобути довіру, яким Ви самі хочете довіритися [111, с. 59].

Вправа «Воскова свічка»

Станьте у тісне коло. Бажаючий стає у центр кола, закриває очі і дозволяє групі похитати себе, тримаючи за плечі і верхню частину тулуба. Це може бути рух за годинниковою стрілкою або, навпаки, хитання з одного боку кола в інший. Стопи того, хто стоїть у центрі, не повинні відриватися від підлоги.

Обговорення.

- Як Ви себе почували, коли були у центрі кола?
  - Про що думали, що Вам нагадувала ця вправа?
  - Що Ви відчували, коли були членом групи і гойдали інших? Що думали? Якого набули досвіду?
  - Чи є відмінності у поведінці групи залежно від того, хто є в центрі кола?
  - Деякі групи дуже ніжно рухають тих, хто є у центрі кола, інші роблять це дуже агресивно. Як поводитися Ваша група?
- Який висновок можна зробити про Вашу групу та її членів?

Додаток Б

Діагностика загального рівня комунікабельності (за В.Ф. Ряховським)

Інструкція.

За кожен відповідь «так» нараховується 2 бали, «інколи» - 1 бал, «ні» - 0 балів.

Опитувальник

I. Ви очікуєте буденну ділову зустріч. Чи виводить це вас із звичної колії?

2. Чи не відкладаєте ви візит до лікаря аж доти, доки вже зовсім несила терпіти?

3. Чи не викликає у вас невдоволення або збентеження доручення виступати з доповіддю чи повідомленням у зв'язку із якоюсь нагодою?

4. Вимагає нагоду поїхати у відрядження до міста, де ніколи ще не бували. Чи прикладете ви максимум зусиль для того, щоб уникнути цієї поїздки?

5. Чи любите ви ділитися своїми переживаннями з іншими?

6. Чи дратує вас прохання незнайомої людини (показати дорогу, назвати час, відповісти на якесь питання тощо)?

7. Чи вірите ви в існування проблеми «батьків і дітей» та в те, що людям різних поколінь важко зрозуміти один одного?

8. Чи не посоромитеся ви нагадати знайомому, що він забув повернути 10 гривень, що ви їх позичили йому кілька місяців тому?

9. У кафе вам подали недоброякісну страву. Чи змовчите ви, лише невдоволено відсунувши тарілку?

10. У ситуації один на один з незнайомою людиною ви не розпочнете бесіду самі і вам не сподобається, якщо першою заговорить вона. Чи це так?

II. Вас жахає будь-яка довга черга (у магазині, бібліотеці, касі кінотеатру тощо). Вам легше відмовитися від свого наміру, ніж встати у хвіст і нудитися в очікуванні?

12. Чи боїтеся ви брати участь у залагодженні конфліктної ситуації?

13. У вас є власні, суто індивідуальні критерії оцінки творів літератури, мистецтва, культури, ніяких «чужих» думок з цього приводу ви не приймаєте. Це так?

14. Почувши десь у неофіційній ситуації («у кулуарах») явно помилкову точку зору з добре відомого вам питання, ви, скоріше за все, промовчите?

15. Чи викликає у вас невдоволення прохання знайомих допомогти розібратися у якійсь проблемі чи навчальній темі?

16. Вам легше формулювати свою точку зору (думку, оцінку) у письмовій формі, ніж в усній?

Обробка даних. Знайдіть загальну суму балів, яку ви набрали, відповідаючи на запитання тесту.

Інтерпретація результатів.

32—30 балів. Ви некомунікабельні, і це ваша біда, оскільки саме ви, передусім, страждаєте від цього. Однак і близьким людям нелегко. На вас важко покластися в справі, що вимагає групових зусиль. Намагайтеся бути більш комунікабельними, контролюйте себе.

29-25 балів. Ви замкнуті, неговіркі, віддаєте перевагу самотності, і тому у вас, мабуть, мало друзів. Нова робота та необхідність нових контактів якщо і не спричиняють вас до паніки, то надовго виводять з рівноваги. Ви знаєте цю особливість свого характеру і часто буваєте незадоволені собою. Однак не обмежуйтеся лише цим, оскільки саме від вас залежить змінити ці особливості характеру. Хіба не буває так, то чимось сильно захопившись, ви «несподівано» стаєте розкутими та комунікабельними? Варто лише докласти зусиль.

24-19 балів. Ви певною мірою товариські, у знайомій обстановці почуваете себе цілком упевнено. Нові проблеми вас не лякають, однак з новими людьми ви сходитеся обережно, неохоче берете участь у суперечках і диспутах. У ваших висловленнях часом занадто багато сарказму без усякої на те підстави. Усі ці недоліки у вашій владі.

18-14 балів. У вас нормальна комунікабельність. Ви допитливі, охоче слухаєте цікавого співрозмовника, досить терплячі в спілкуванні з іншими, відстоюєте свою позицію без зайвої запальності. Без неприємних переживань йдете на зустріч з новими людьми. У той же час, ви не любите гучних компаній, екстравагантних витівок та багатослів'я, - усе це вас дратує.

13-9 балів. Ви дуже товариські (часом, мабуть, навіть надміру), зацікавлені, говіркі, любите висловлюватися по різних питаннях, що, буває, дратує інших. Охоче знайомитеся з новими людьми, нікому не відмовляєте в проханнях, хоча не завжди можете їх виконати. Буває, що ви виходите з себе, однак швидко відходите. Чого вам бракує, так це посидючості, терпіння і відваги при зустрічі із серйозними проблемами. При бажанні, однак, ви зможете змусити себе не відступати.

8-4 бали. Товариськість «б'є з вас ключем». Ви завжди у курсі всіх справ. Любите брати участь у всіх дискусіях, хоча серйозні теми можуть викликати у вас нудьгу. Охоче висловлюєтесь, навіть якщо ваше уявлення про проблему більш ніж поверхове. Усюди почуваете себе у своїй тарілці. Беретеся за будь-яку справу, хоча далеко не завжди можете її успішно довести до завершення. З цієї причини люди ставляться до вас з деяким побоюванням і сумнівами. Замислитесь над цим.

3 бали і менше. Ваша комунікабельність носить хворобливий характер. Ви балакучі, багатослівні, втручаєтесь в справи, що не мають до вас ніякого відношення, беретеся судити про проблеми, у яких зовсім некомпетентні. Ви часто буваєте причиною різного роду конфліктів. Вам необхідно зайнятися самовихованням.

Додаток В

**Опитувальник «Педагогічне спілкування»
(Тутушкіна М.К.)**

Для оцінки компонента комунікативної культури, що безпосередньо характеризує етичний рівень спілкування, мовні та немовні засоби педагогічного впливу.

Необхідно уважно прослухати (прочитати) кожне з 16 суджень і оцінити досвідченість за системою +1, 0, -1. Оцінка виставляється поруч із судженням. Визначити суму оцінок.

Шкала оцінок: безумовно висока - 10 балів і більше,
переважно позитивна - від 0 до 9 балів,
в цілому низька - менше 0 балів.

1. Вихователь користуються повагою дітей.
2. Здатний впливати на дитини засобами переконання, мовою.
3. Вміє заохотити добрим словом вчинки та дії дітей.
4. Не принижує, дитини, вказуючи на недоліки.
5. Вміє підтримати дитини у важку хвилину.
6. У предметному спілкуванні знаходить мовні засоби, що допомагають етично впливати на дітей.
7. Відрізняється високим рівнем виразності мови.
8. Легко організовує дітей на заняттях в групі, згуртовує їх.
9. У спілкуванні з колегами витриманий і делікатний.
10. Легко, з бажанням передає життєвий досвід дитини.
11. Проявляє інтерес до турбот і внутрішнього світу молоді, зацікавлений в успіхах своїх дітей.
12. Підтримує і санкціонує в спілкуванні етичну традицію навчального закладу.
13. По відношенню до колег доброзичливий, ініціативний, може дати розумну пораду, схильний до підвищення цензу соціальної взаємодії.
14. У спілкуванні з колегами проявляє високий рівень професійної мовної культури.
15. Схильний до емпатії.
16. Вміє розмовляти з людьми різного віку, соціального стану.

Додаток Д

**Діагностика ефективності педагогічних комунікацій
(модифікований варіант анкети за О.О. Леонтьєвим)**

Інструкція. Експертам, які мають досвід спілкування з аудиторією, пропонується карта комунікативної діяльності. Кожен експерт, працюючи незалежно, оцінює її чи інші дії педагога, користуючись запропонованими шкалами, після чого знаходиться узагальнена оцінка.

Карта комунікативної діяльності

Доброзичливість	7 6 5 4 3 2 1	Недоброзичливість
Зацікавленість	7 6 5 4 3 2 1	Байдужність
Заохочення ініціативи дітей	7 6 5 4 3 2 1	Придушення ініціативи
Відкритість (вільне виявлення почуттів, відсутність «маски»)	7 6 5 4 3 2 1	Закритість (прагнення триматися за соціальну роль, острах своїх недоліків, тривога за престиж)
Активність (увесь час у спілкуванні, тримає дітей у «тонусі»)	7 6 5 4 3 2 1	Пасивність (не керує процесом спілкування, пускає його на самоплив)
Гнучкість (легко схоплює і розв'язує проблеми, що виникли, конфлікт)	7 6 5 4 3 2 1	Жорсткість (не зауважує змін у настрої аудиторії, спрямований ніби сам на себе)
Диференційованість (індивідуальний підхід до дітей)	7 6 5 4 3 2 1	Відсутність диференційованості у спілкуванні (немає індивідуального підходу до дітей)

Обробка даних. Підраховується усереднена експертна оцінка. Діапазон цих оцінок може коливатися від 7 до 49 балів. На основі середньої оцінки експертів робиться висновок про ступінь комунікативної ефективності педагога.

Інтерпретація даних.

Якщо усереднена оцінка експертів коливається в межах 49-45 балів, то комунікативна діяльність дуже інтенсивна і близька до моделі активної взаємодії. Педагог досяг вершин своєї майстерності, вільно володіє аудиторією. Як диригент прекрасно розподіляє свою увагу, усі засоби спілкування органічно вплетені у взаємодію з дітьми. Непосвяченому може здатися, що зібралася компанія добре знайомих між собою людей для обговорення останніх подій. Однак при цьому всі зайняті загальною справою, заняття досягає поставленої мети.

44-35 балів - висока оцінка. Дружня, невимушена атмосфера панує в аудиторії. Усі учасники заняття зацікавлено спостерігають за педагогом або обговорюють поставлене питання. Активно висловлюються думки, пропонуються варіанти вирішення проблеми. Стихійність відсутня. Педагог коректно спрямовує хід заняття, не забуваючи віддавати належне гумору і дотепності присутніх. Усяка вдала пропозиція відразу підхоплюється і заохочується помірною похвалою. Заняття проходить продуктивно, в активній взаємодії сторін.

34-20 балів характеризують педагога як такого, хто цілком задовільно опанував засобами спілкування. Його комунікативна діяльність досить вільна за формою. Він легко встановлює контакт з дітьми, однак не усі знаходяться у полі його уваги. В імprovізованих дискусіях він спирається на більш активну частину присутніх, інші ж виступають частіше в ролі спостерігачів. Заняття проходить жваво, однак не завжди досягає поставленої мети. Зміст заняття може мимоволі бути принесеним у жертву формі спілкування. Тут можливі прояви елементів моделей диференційованої уваги та негнучкого реагування.

19-11 балів - низька оцінка комунікативної діяльності. Має місце одностороння спрямованість навчально-виховного впливу з боку педагога. Незримі бар'єри спілкування заважають живим контактам сторін. Аудиторія пасивна, ініціатива пригнічується домінуючою позицією педагога. Його стиль проявляється в авторитарній або неконтактній моделі спілкування.

При дуже низьких оцінках (10-7 балів) всяка взаємодія з дітьми відсутня. Спілкування розвивається за моделями дикторського або гіпореклесивного стилю. Воно детирсоналізоване, за своїм психологічним змістом анонімне і практично нічим не відрізняється від масової публічної лекції або виступу по радіо. Педагогічні функції обмежуються лише інформаційною стороною.